

הרב אברהם ישכר קניג

מח"ס גנזים ושור"ת חזו"א

אתרוגי חזון איש

הקדמה. א. אתרוג המורכב. ב. זני האתרוגים הבלתי מורכבים עליהם סמך החזו"א. ג. יחוסם של אתרוגי חזו"א. ד. מכתב החזו"א בדבר הרכבה באתרוגים. ה. מועד המכתב. ו. פרטי המכתב. ז. צורת הרכבה חדשה שפשטה בעת ההיא. ח. הכשרו של הרב קוק להרכבה זו. ט. טביעות עין באתרוגים. י. אתרוגי רוורמן. יא. מסורת אתרוגי חזו"א. יב. מסקנת הדברים.

הקדמה

הנושא המורכב של אתרוג בלתי-מורכב, העסיק רבות את גדולי הפוסקים לדורותיהם. ברם, זכור אותו האי"ש לטוב, שהעמיד תורה זו על תילה ועל מעמדה, בבררו בבירור מוחלט, בעין קדשו, איזה אתרוג יכשר למצוה זו, כשהוא נקי מכל חשש של מורכב. עד שנתפשט בכל תפוצות ישראל ליטול 'אתרוגי חזון איש', שהם מזון האתרוגים שנטלם לברכה מרן החזון איש וצוק"ל. אתרוגים אלו אינם צריכים כיום שום בדיקה ובירור אחר מקורם וחזקתם, ו"אין בודקין מן המזבח ולמעלה". וק"ו כי אין ביד בן אנוש לעמוד כיום על אפס קצהו של דעת מרן החזו"א כיצד בירר וסמך על אותם אתרוגים מפני הרכבה. במאמר זה יבוא מו"מ בדברי החזו"א בספר ובאגרת, ויתבאר על בוריו דעתו והנהגתו בנידון זה. בנוסף יבואר לראשונה פרטי העובדות בדקדוק וממקורות נאמנים – בני ביתו ומשפחתו וגדולי תלמידיו שזכו לשמשו וליצוק מים על ידו. ומכל אלו הדברים יבואר בעזה"י הענין כולו לאשורו.

א

אתרוג המורכב

ראשית דבר יש להקדים ולפרט מהו אתרוג המורכב ומשפטו. הרכבה סתם היא הרכבה של אתרוג במין אחר, ובד"כ הוא במין הלימון. ואפשר לעשותו בכמה אופנים: בגרעינים, בשורשים, ובגזעים. ההרכבה הנפוצה שמחזקת את העץ ומגדילה ומשפרת את גידול האתרוגים היא בגזעים, כלומר שמרכיבים יחור היוצא מעץ אתרוגים מע"ג גזע הלימון ועי"כ הוא שואב מכת הלימון.

באופן של הרכבה הרגילה בגזע, ניכרים על הגזע סימני ההרכבה, ואף לאחר ימים רבים שהגזעים מגלדים ומתאחים יכול המומחה לגלות בנקל את מקום האיחוי. כמו"כ ישנם כמה סימני טביעות עין בפרי עצמו בחזותו ומתוכו וכמש"כ בחזו"א כלאים סי' ב' סקט"ו וז"ל: "יש מקום להסתפק להכשיר אתרוג המורכב בלימון בזמן שהפירי כולו אתרוג בטעמו וריחו ומראיתו, אבל באמת הוא משתנה כתבניתו הפנימי והחיצוני ע"י ההרכבה בכמה פרטים וכבר יצא הדבר לאיסור".

שאלת ההרכבה של אתרוגים במין אחר ידועה ומפורשת בספריהם של גדולי האחרונים, ורובם הכריעו בה לפסול למצות ארבע מינים, ומהם: שו"ת הרמ"א סי' קי"ז, ושם סי' קכ"ו, תשובה משמו של המהר"ם מפדואה מעם בנו המהרשי"ק. שו"ת מהר"ם אלשיך סימן ק"י,

ושם כתב כי כבר גדולי המורים מלפניו אסרו בזה. וכן הכרעת המשנ"ב סי' תרמ"ח סק"ה. אמנם בחזו"א כלאים סי' ב' סקט"ו נסתפק בזה וכן"ל מלשוננו, אך מאידך בתוך הדברים כתב "וכבר יצא הדבר לאיסור". [ויש מהאחרונים שדנו בזה באופן אחר, אך אין מטרת המאמר לסכם את הדעות בזה].

אילן שלא הרכיבו אותו עצמו אלא הוא רק תולדות המורכב, כלומר שנטעו אילן מעם יחור אתרוג שגדל באילן המורכב או שנטעו מעם הגרעינים של אתרוג המורכב, אין סימן באילן עצמו. ולגבי סימנים על הפרי בחזותו ומתוכו כמו במורכב עצמו לפמש"כ בחזו"א הנ"ל, יתבאר להלן סעיף ט'. ולענין כשרותו למצוה דעת החזו"א הלכות כלאים סי' ג' סק"ז דלפי הצד [בספיקון] לפסול מורכב ה"ה נמי תולדות המורכב. ולפ"ז אין לחלק בין תולדות לתולדי תולדות שהרי הם כמותו ממש, ואם התולדות פסולים הה"נ תולדי תולדות ועד עולם.

ומבו' שם עוד בחזו"א דלפי הצד דתולדות המורכב פסולין הוא גם "אם הרכיבו באתרוג, הגידולין השניים נמי פסולין". וכלומר שלא רק ואתרוג המורכב פסול למצוה, אלא גם לא יועיל לצאת מפסולו אפי' אם יעשו ממנו נטיעה חדשה, ובנטיעה זו ירכיבוהו באתרוג כשר שאינו מורכב, אעפ"כ גם התולדות הללו שיצאו מהרכבה זו נקראים תולדות המורכב דפסולין. ולהלן בסעיפים ז'-ח' יבואר ד"ז בהרחבה.

ויש להסתפק האם הפירות שיוצאים מהרכבה כזו נקראים תולדות המורכב או תולדי תולדות משום הכח הנוסף שהתווסף בהם מההרכבה השניה, ועכ"פ אין בזה נפק"מ לפי שיטתו, כי לדעתו שההרכבה השניה אינה יכולה להוציאו מידי הצד מורכב שבו ממילא עומד במקומו הראשון, וא"כ אין חילוק בין תולדות לתולדי תולדות, וכן"ל.

ב

זני האתרוגים הבלתי מורכבים עליהם סמך החזו"א

במשך שנות מגורי החזו"א בחו"ל כמעט ולא ידוע שום פרט מוסמך איזה אתרוג היה אצלו להעדפה, והפרטים המצויים בידינו הם מהשנים בהם התגורר באר"י.

בחוודש תמוז תרצ"ג עלה החזו"א לאה"ק, אין ידוע בבירור איזה אתרוג נטל לחג הסוכות של שנת תרצ"ד¹, אך ממכתבו של מרן הגר"ע גרודז'ינסקי זצ"ל לחזו"א (אגרת כ"ב ב'קובץ אגרות מרן הגר"ע זצ"ל' שבסוף הספר 'קובץ אגרות מרן חזון איש' ח"ב) מבואר שכבר אז החזו"א סמך על זן אתרוגים מסויים שאין בו חשש ושיגר ממנו למרן הגר"ע, וז"ל הגר"ע:

1 יש שמועה כי הגר"י דינקלס זצ"ל מסר לו אתרוג בשנה ההיא. [להלן מובא ממכתב החזו"א שבשנה שאח"כ (תרצ"ה) הוא הסתמך על אתרוגים שהביא לו הר"מ אילביצקי, ובספר 'גנזים ושו"ת חזו"א' חלק א' סדר זרעים, מובא התכתבות של החזו"א עמו בחודש הסמוך לפני עלייתו על אודות המצוות התלויות בארץ מהם עולה שהחזו"א סמך עליו לגמרי בכל הקשור למנהגי החברים באר"י, ומסתבר מאד שגם מייד עם עלותו של החזו"א סמך עליו גם לגבי אתרוגים, וכשם שמוכח לפנינו ממכתב החזו"א מאלול תרצ"ה אודות חג הסוכות תרצ"ה שסמך על האתרוג ממנו, ור' להלן סעיף י' על מקורם של אתרוגים אלו].

"בעז"ה ער"ה תרצ"ד. אחדשת"ה. הגיעני האתרוג הירוק מנחתו הטהורה, אשר אודה מאד לכת"ר על זה בהיות שבטוח כי אין בו חשש מורכב".

לחג הסוכות של שנת תרצ"ה נטל אתרוג מעם רעהו ותלמידו רבי משה הכהן אילביצקי זצ"ל מפתח תקוה שהביא לו ממקור נאמן. וכפי שמשמע ממכתב החזו"א להר"מ אליביצקי (אגרת ק"צ, קובץ אגרות חזו"א חלק א') בחודש אלול שאחריו מהתאריך "יום ג' י"ב אלול תרצ"ה צפת", וז"ל: "שלו" וכוח"ט. אחדשה"ט. אבקש להודיעני ע"ד אתרוגים בלתי מורכבים דאשתקד. הנני יושב פה צפת זה שבועות מספר ואחשוב לשוב בקרב הימים. והנני חותם בברכה, דוש"ת אי"ש". ולהלן סעיף י' יתבאר זהותו ומקורו של אתרוג זה. גם מרן הגר"ע גרודז'ינסקי זצ"ל כותב במכתבו לחזו"א (אגרות הגר"ע שם, אגרת י"ט) מהתאריך "ערב ר"ה תרצ"ה", בזה"ל: "קבלתי האתרוג ואודה להדר"ג בכל לב על זה, בהיותי בטוח כי איננו מורכב". ומסתבר שאתרוג זה היה מאותו הזן שהחזו"א בירך עליו בשנה ההיא.

להאמור לעיל מסתבר שלקראת חג הסוכות שנת תרצ"ו שיגר הר"מ אילביצקי לחזו"א את האתרוג כבקשתו² במכתבו מאלול תרצ"ה. אלא שמלבד אתרוג זה נתווסף אצל החזו"א בעת ההיא עוד זן אתרוגים עליו סמך, ומקורו מנחל עמוד הסמוך לצפת והיה מוחזק מקדם שנים רבות אצל חכמי צפת (כמב' להלן סעיף ג'). וכך היה מעשה:

בתחילת חודש מנחם-אב שנת תרצ"ה נסע מרן החזון איש זצוק"ל לראשונה לעיה"ק צפת לצרכי הבראה³. יחד עם החזו"א באו לצפת: גיסו מרן הסטייפלר זצ"ל ובני משפחתו, מקורבו הנגיד רבי יעקב הלפרן זצ"ל ובני משפחתו, תלמידו האברך רבי משה יונה הופמן זצ"ל ומשפחתו, ותלמידו הנער רבי שרגא פייבל שטיינברג זצ"ל אשר היה אז תלמיד ישיבת בית יוסף בגבעת רוקח ב"ב והיה ג"כ ישן בקביעות בבית החזו"א.

⁴ במשך ימי שהותם בצפת סיכמו שם באחד הימים עם ערבי מסוים שהיו לו עצי אתרוגים באיזור נחל עמוד, שיבואו לראותם ולקטוף מהם לפי הצורך. לשעה שנקבעה, הגיע הערבי רכוב על סוס, הערבי לפנייהם ואחריו החזו"א עם בני לווייתו⁵, [הרמ"י הופמן אמר שמלבדו

2 למען הדיוק יש להעיר כי החזו"א לא ביקש לשלחו אלא להודיעו, אך יתכן שזה מפני עדינות הלשון, ואו מפני ששהה אז בצפת והיה סבור לחזור לב"ב עד לחג הסוכות.

3 מועד מדויק של יום וחודש בו נסע לא השתמר, ובספר 'גנזים ושו"ת חזו"א' ח"ד עמ' עג מובא מכתב מהחזו"א כבר מהתאריך "יום ב' כ' מנחם-אב תרצ"ה". [בכמה מקומות נדפס בטעות כי נסיעתו זאת הייתה בשנת תרצ"ד, ותח"י ישנם מקורות בכתב ובע"פ שנסיעתו הראשונה לצפת הייתה בתרצ"ה ואז היה המעשה עם האתרוג בנחל עמוד].

4 הפרטים בקטע זה שמעתי מהרה"ג נאמן ודייקן, רבי אלכסנדר אברהם יצחק הופמן שליט"א, ששמעם מזקיניו הרמ"י הופמן זצ"ל. [והוסיף כי דברים אחרים שנדפסו משם זקיניו אין להם מקור].

5 מפרטים אלו מוכח כי עץ זה היה בבעלות פרטית של ערבי מסוים, ויתכן מאד שבצפת היו רגילים לקנות ממנו אתרוגים, ור' להלן סעיף י' ממכתבו של הגר"י שפירא הכותב כי אכן אתרוגים אלו היו מוחזקים אצל בני צפת. ועכ"פ ברור מכל זה כי אותם התיאורים הנדפסים שהחזו"א טייל וחיפש בשטחי הפקר או ב'מטעים שננטשו' ושם 'גילה' אתרוגים אלו, מקורם בדמיונות הסופרים.

ומלבד החזו"א היה עמם עוד איש אחד⁶, וממקורות אחרים נמסר שנלווה עמם ג"כ הנער רבי משה יצחק דויטש זצ"ל שהיה אז תלמיד ישיבת בית יוסף נובהרדוק שבצפת⁷, וכן הרש"פ שטיינברג], כך צעדו אחרי הערבי במשך שעה ארוכה עד שהגיעו למקום העצים, שם חתכו כמה ענפים וכמה אתרוגים, ונטלו עמם ושבו לצפת.

לא מצאתי עדות או מסורת ברורה למי מסר החזו"א אותם יחורים או גרענים מצפת⁸, אך מפי השמועה ידוע כי נמסרו להר"י הלפרן והוא נטעם ע"פ החזו"א בחצר ביתו [אז ברח' רש"י פינת רח' אוה"ח בבני ברק⁹]. לימים ושנים נפוצו בעולם האתרוגים מחצר הלפרן ונטעו במקומות שונים וכינויים ידוע בשם 'אתרוגי חזו"א-הלפרן'. ויתבאר להלן שנטעו בחצר הלפרן ע"פ החזו"א זן אתרוגים נוסף.

מלבד זן האתרוגים מצפת היה מוחזק כבר מאותם שנים [שנות ה'תר"צ] אצל החזו"א עוד ב' זני אתרוגים שהיו מוחזקים אצל חכמי ירושלים בישוב הישן. האחד משכם שאף היה מכונה ע"ש זה 'האתרוג השכמי', והובא לו ע"י הגר"ח דינקלס זצ"ל (מפי תלמידי החזו"א ששמעו כן מהגר"ח דינקלס¹⁰), וג"א שליט"א ממשפחת החזו"א אמר לי כי החזו"א אף נסע במיוחד לשכם ובחן את האילן כמו בצפת. ובשו"ת 'נפש חיה' להגר"ח ואקס זצ"ל, או"ח סי' ד', מובא מכתבו של האמרי בינה הגר"מ אויערבאך זצ"ל מירושלים (משנת תרל"ד בערך) בו מפרט את המקומות באר"י בהם האתרוגים מוחזקים כבלתי מורכבים, ושכם אחד מהם. ולפי הידוע גם הגר"ש סלנט והמהרי"ל דיסקין הסכימו על שכם כמקום מוחזק, ובני ירושלים המדקדקים נטלו משם בימיהם ולאחריהם עד לשנת תש"ח.

זן נוסף [השלישי] שהיה מוחזק אצלו עוד מלפני הזן הצפתי הוא 'אתרוג הברוורמן', שנתגדל בפתח תקוה ע"י רבי ישראל דוד ברוורמן זצ"ל, וגם מקורו היה משכם מהמקומות המוחזקים אצל חכמי ירושלים. אמנם עוד בחיי החזו"א כבר יבשו עצי ברוורמן ולא הוציאו פירות, ועד היום אינו מצוי. ולהלן סעיף י' נתבארו כל הפרטים אודות אתרוג הברוורמן. [מה]

6 פרט זה סיפר בשנת תש"נ אגב שיטפא, אך לא נכנס כלל לפרט מי היו ההולכים והאם היו עמם עוד אנשים. [מפי נכדו שליט"א הנ"ל].

7 כן שמעתי מבניו הרבנים שליט"א.

8 מהעובדא שהחזו"א נטל עמו ענפים מאותו מקום מוכח להדיא וללא ספק שנטלם ע"מ לנטעם ולהרבותם, אך למי מסרם אין ידוע בבירור, וישנה שמועה על הצדיק רבי זעליג שפירא זצ"ל שהוא זה הראשון שנטע אתרוגים ע"פ החזו"א, ומאידך נפוצה מאד שמועה זאת על רבי יעקב הלפרן זצ"ל, ומסתבר ששניהם אמת ולשניהם נמסר אז. ויתכן ג"כ שאת הענפים מסר מייד לאיש אחד מהם ואת גרעיני האתרוג מסר לאחר החג למשנהו. [לא נשתמר תאריך מדויק אימתי נטעו לראשונה, אם קודם החג או לאחריו וכדלהלן בהע' מס' 17].

9 לימים עוד בחיי החזו"א נרכש הבית ע"י רבי שמואל גריינימן זצ"ל גיסו של החזו"א, ושם התגורר, ובמשך השנים הוסיפו שם בנטיעת עוד אילנות מהגרענים שמסר להם החזו"א לאחר החג. גם בבית החדש ברח' מהרש"ל אליו עבר הר"י הלפרן נטעו שוב עצי אתרוגים מאותם אילנות.

10 אין ידוע באיזה שנה זה היה, ויש מוסרים שכבר בשנה הראשונה וכדלעיל הע' 1, [הגר"ח דינקלס הגיע יחד עם הר"מ פרוש להקביל פני החזו"א ברדתו מהספינה בחוף יפו, ומני אז החל הקשר ביניהם].

שיש מתלמידי החזו"א המעידים רק על ב' זני אתרוגים הצפתי והשכמי שהוחזקו אצלו, זהו מפני מה שראו בשנים המאוחרות יותר שכאמור יבשו עצי הרי"ד ברוורמן וכבר לא היו מלפניו, וכמב' להלן סעיף י' בהרחבה. וגם מפני שאף מעיקרא בהיותם על שולחנו לא נתייחדו בשם לוואי שהרי היו שווים ביחוסם ובמקורם לאתרוג השכמי שסמכו עליו חכמי ירושלים, ומטבע הלשון 'אתרוג השכמי' היה מוסב גם עליהם].

שלשה זנים אלו היו אצלו בדרגת יחוס שווה ולא העדיף אחד מהם ביחוסם כבלתי מורכבים, ומהם היה נוטל לברכה בכל שנה ושנה, ובכמה וכמה פעמים מסר את גרעיניהם לאחר החג לכמה וכמה¹¹ מתלמידיו ובאי ביתו על מנת שיזרעו ויגדלו מהם עצי אתרוגים, והיה הרבה פעמים מזרזם על כך. וגם בחצירו של רבי יעקב הלפרן נטעו אילנות מכל המינים הללו. ובשנים שהיה לו יחדיו ב' או ג' מיני האתרוגים הללו היו מונחים לפניו בערבוב, ולא היה אצלו בקדימה משום מקורו אף אחד מהם, והיה מצוי שהיה נוטל את כולם לברכה במשך ימי המועד. ובאופן זה היה גם לאחר החג כשהכינו גרעיניהם למסרם לזריעה לא בררו והפרידו בין גרעיני האתרוגים אלא היו מעורבים יחדיו.

יצויין כי אין ידוע כיום אימתי החלו ע"פ החזו"א בנטיעת ב' זני האתרוגים משכם ופ"ת, אם מלפני האתרוג הצפתי או יחד עמו או לאחריו.

ואמר לי הגר"י ברטלר שליט"א כי היו עוד מינים שהחזו"א לא פסלם, אבל להעדפה ולברכה היו אצלו רק הצפתי והשכמי [וכנ"ל כן היה בשנים האחרונות], ואף הראה כמה פעמים שלא ניחא דעתי כל כך מאותם שאר המינים למרות שהיו מונחים על שולחנו לנענועים בלבד לאחר התפילה וההלל, ולעומתם היו מינים שלא רצה אפי' רק לנענע עמהם¹².

אחד הפעמים שמסר החזו"א גרעיני האתרוג לנוטעם ונודעו והצליחו במאד, היה לאחר חג הסוכות של שנת תש"ד¹³, ומסרם אז לתלמידו מרן הגרמ"י ליפקוביץ זצ"ל שנטעו בחצר

11 ישנם רבים שקבלו ממנו, וביניהם: רבי זעליג שפירא, רבי שלמה כהן, ורבי יעקב שכטר. ויצויין, כי בשנים המוקדמות לא נמסרו וניטעו בכל שנה ושנה, וככה"נ בתקופה ההיא מסרם לזריעה רק באותם הפעמים אחרי שביררם שבעתיים, אבל בשנים שכבר היה אצלו מהאתרוגים אותם נטע היו מוסרים הגרענים לזריעה מדי שנה בשנה.

12 ואמר לי הגר"מ שליט"א כי בשנה אחת שהיה אצל החזו"א ב' לולבים ביקש בשביל הנענועים בהלל את הלולב השני, ושאלו מרן ומהיכן יקח אתרוג והשיב שיקח את אתרוג האורדאנג שג"כ היה מונח שם, ואמר לו מרן שלא יטלנו אלא יעמוד לצידו בהלל וינענע בשלו מייד לאחריו.

ואמר לי הגר"י ברטלר שליט"א שעובדא הוי בשנה אחת עם חותנו הרה"ח רבי יעקב שכטר זצ"ל שרצה ליטול מגרעיני אתרוג נאה שנענע בו מרן ומקורו היה ממגדל יר"ש, ע"מ לנוטעו, אך לא היה ניחא דעתי דמרן מכך, ואמר לו שיקח רק מגרעיני האתרוג עליו בירך.

13 אמר לי הרה"ג רבי יצחק קורלנסקי שליט"א שבאחד הפעמים שמע מזקינו הגרמ"ל כי בשובו משמחת התנאים של מרן הגר"ג אדלשטיין שליט"א [שהתקיימו סמוך לראש השנה תש"ח] חתך אתרוג מן העץ שבחצירו עבור החזו"א. והנה הגרמ"ל הגיע לגור בב"ב באמצע שנת תש"ב, ולפי עובדא זאת ואחרי ההפחתה של מנין שנות הערלה עולה החשבון כי נטיעת האתרוגים על ידו הייתה או לאחר חג הסוכות של שנת תש"ג או לכל המאוחר אחר סוכות תש"ד, שאז נשלמו שנות הערלה ב-ט"ו בשבט תש"ז, לדעת

ביתו, ומהם נודעו בעולם 'אתרוגי זן חזו"א-ליפקוביץ'¹⁴. [בגלל ההבדל בחזות האתרוגים בין השכמי והצפתי הורגלו להפרידם בשמות זן הלפרן וזן ליפקוביץ', אבל לאמיתו של מעשה אינם תלויים זה בזה, וכאמור לעיל כי בחצר הלפרן היו בוודאי גם מהשכמי וגם מהצפתי, ויתכן מאד שאף להגרמי"ל נמסר מגרעיני שניהם וכמב' בהע' קודמת].

גם בביתו של החזו"א בזכרון מאיר נטעו על פיו בחצירו בשנת תש"ט או תש"י מאלו האתרוגים וגדל ממנו עץ אחד, ובערב חג הסוכות שנת תשי"ד האחרון לחי מרן זלה"ה היה הפעם הראשונה שנטלו ממנו למצוה בעד החזו"א, אך לבסוף עוד לפני היו"ט נשבר עוקצו ונפסל¹⁵.

ויש להעיר כי ישנם שמועות על אתרוגים מכמה סותרים¹⁶ עליהם בירך החזו"א בשנים הראשונות לעלותו לאר"י וגם לאחר מציאתו ונטיעתו לאתרוגי צפת [שהרי עדיין לא היו יכולים לברך עליהם עד לחג הסוכות של שנת ת"ש משום איסור ערלה¹⁷, וכמו"כ החזו"א

כמה פוסקים, וכהכרעת החזו"א בספר. [הרב הנ"ל מוסר כי זקינו הגרמי"ל אמר שזאת הייתה הפעם הראשונה שהביא לחזו"א אתרוג מחצירו, אבל בשעתו לא דייק בדבריו האם בשנה ההיא היה הפעם הראשונה שהביא אתרוג לחזו"א, ואה"נ כבר בשנה הקודמת יצאו מכלל ערלה אלא שלא נמצא אז אתרוג המתאים, או שבאמת שנה זאת הייתה ג"כ הפעם הראשונה שהיה שייך להביא מהם].

14 הגרמי"ל עצמו אמר כמ"פ שלא שמע מהחזו"א את מקורם, וכן כתב במכתבו הנד' לקמן סעיף יא, ואף לא ידוע על שיש אי מי האומר שהחזו"א פירט לו את מקורם. כמו"כ באם היה לפני החזו"א בשנה ההיא כמה מינים אזי מן הסתם נתערבו הגרעינים ונמסר לו מכולם. ואמר לי הגר"י ברטלר שליט"א שכל אותם שמועות על מקור אתרוגי הגרמי"ל באים מ'מנחשים' לפי צורת האתרוג מהיכן מקורו, וסבורים שלפי צורתו הוא אתרוג שכמי, אך לאמיתו של דבר גם אם באמת כך צורתו אין זה סותר לכך שבעת נטיעתו היה מעורב עם גרעינים מזן אחר ורק כלפי חזותו גברו סוג גרעינים מסויים. [ור' בזה עוד במכתב הגר"י שפירא זצ"ל להלן סעיף י' ובהע' שם].

15 הפרטים הללו מפי הגר"מ שליט"א.

16 ישנה שמועה שמרן בירך בשנה אחת על אתרוגי קיבלביץ שהובא לו ע"י ב"א רבי שמרי' גריינימן זצ"ל, ומקורם היה מיריחו ושכם ומאום אל פחם וכיו"ב. כע"ז משמע ממכתב מהחזו"א להגאון רבי מרדכי אפל זצ"ל בזה"ל: "שלוח בזה 1.77 לשלם להר' יונה הרשלער עבור האתרוגים לפני חג הסוכות", אותו רי"ז הרשלר היה סוחר באתרוגי יריחו-ואדי קלט שהיו ידועים בירושלים כמוחזקים בבלתי מורכבים, ולכא' בקשת החזו"א לשלם לו לפני חג הסוכות הייתה משום 'לכם' ללא פקפוק וא"כ רצה לצאת י"ח [גם] באתרוג זה ביו"ט ראשון. אמנם ממש"כ החזו"א "האתרוגים" בלשון רבים מב' שהרי"ז הרשלר שיגר כמה אתרוגים, וא"כ יש להסתפק האם לכה"פ אחד מהם נמסר לאיש אחר והחזו"א טרח בשביל אותו אדם שיקיים המצוה כתיקונה.

17 אין ידוע מועד מדויק אימתי שב החזו"א מצפת, ואימתי נטעו בב"ב אותם אתרוגים או הגרעינים, האם מייד בכואם או רק לאחר חג מגרעיני האתרוגים שנטלו עמם לברכה. ומה שיש לפנינו הוא מכתבו של החזו"א מיום י"ב אלול תרצ"ה בצפת ממנו נראה כי עדיין לא היה בידו אותם האתרוגים בעת ההיא, וא"כ בוודאי כי האתרוגים שנטעו בב"ב היו לאחר מועד זה. ומעתה אפי' אם נניח שכבר נטעו עד יום ט"ו אלול תרצ"ה ועברו ג' שנים מיום ליום לאחר י"ד ימי קליטה קודם ראש השנה תרצ"ט, מ"מ ברור שלא נטלם החזו"א למצוה, למה שהכריע בחזו"א הלכות ערלה סי' י"ב סק"ה כי בנטיעה שלא עברו עליה מ"ד יום קודם ראש השנה יש להחמיר בארץ ישראל ויש עליה דין ערלה עד ט"ו בשבט של השנה

עצמו לא הגיע לצפת בשנים תרצ"ו-צ"ט מפני מאורעות הדמים עם הישמעאלים, ("מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט"), והדרכים לצפת וק"ו השיטוט באיזורים השוממים של נחל עמוד היו אז בחזקת סכנה, אמנם א"א לדעת האם היה אי מי מבני צפת שהצליח להשיג אתרוג מאותו מקום¹⁸ ושלחו לחזו"א באמצעות הדואר, וכל כיו"ב], אבל גם אם כנים השמועות אין נפק"מ בחקר היסטוריה זו כיון שאתרוגי אלו הסוחרים היו מהאתרוגים המוחזקים אצל חכמי ירושלים מהישוב הישן כמבוררים מכל חשש הרכבה ועליהם סמך גם החזו"א בבחירת אתרוגיו. ואלא שלהעדפה הוסיף החזו"א בבירור ועיון בעיניו אחר האילן והאתרוג היותר מובחר וטבעי מתוך המקומות והאתרוגים המוחזקים הללו, ומהאתרוגים שנבחרו על ידו באותם פעמים הרבו בנטיעתם על פיו ורצונו הטהור לזכות בהם את ישראל.

ג

יחוסם של אתרוגי חזו"א

נבאר כי מיני האתרוגים אותם העדיף החזו"א ועליהם סמך בשווה היו האתרוגים משכם¹⁹ שהוחזקו כמה עשרות שנים לפני עלייתו אצל חכמי הישוב הישן בירושלים, וכן האתרוגים מצפת. ויש ששאלו מנ"ל לחזו"א שאותם אתרוגי צפת אינם מתולדות או מתולדי תולדות המורכב, שהרי א"א לברר²⁰ דבר זה על גוף האילן והפרי אלא כי אם במסורת דור דור שאין בזן זה חשש מורכב. והאם היה לו סימן מיוחד שלא נגלה בדורות שמלפניו לברר על גוף הפרי אם יש בו צד מורכב?, או שמא היתה לו ידיעה ברוה"ק איזה אילן אין בו צד מורכב?

ובאמת מי יעמוד בסוד ד' לידע מה היה בדעתו של החזו"א. ואף יתר על כן, כיון שהוכרע הדבר על ידו אין לנו שום נפק"מ על סמך מה הכריע ואין צריך שום בדיקה וחקירה. אך יש להעיר כי עצם שאלה זו מקורה מחוסר ידיעת המציאות, כי שאלה זו ממש קשה ג"כ על האתרוגים שהוחזקו אצל בני הישוב הישן ע"י מרנן הגר"ש סלאנט האמרי בינה והמהרי"ל דיסקין מנלן שלא היו מתולדות או מתולדי תולדות המורכב.

הנה המקום שהוסכם על כל הני גדולי ירושלים ליטול ממנו אתרוג היה אום אל פחם²¹ (כמבו' בקונט' 'פרי עץ הדר' ירושלים תרל"ח), וקשה איזה מעלה ועדיפות של מסורת דור דור יש למקום זה, שהרי בעלי השדות ומגדלי האתרוגים היו הישמעאלים ומשך חיי העץ הוא לכל

הרביעית (תרצ"ט). וא"כ רק לחג הסוכות שנת ת"ש יכלו ליטול מאתרוגי צפת שנטעו.

18 ראה כגון זה בספר 'גנזים ושו"ת חזו"א' ח"ג עמ' קיז במכתבו של אחד מבני צפת משנת השמיטה תש"ה לחזו"א ממנו מתבאר שהחזו"א בקשו לשלחו חריין לפסח.

19 וכנ"ל גם האתרוג הברורמן מפ"ת מקורו משכם.

20 אין הדבר מוכרע בכל גווני, וע' לקמן סעיף ט' בפרטים בזה.

21 במכתב האמרי בינה בשו"ת נפש חיה הנ"ל סעיף ב' מפורש שמותיהם של כמה מקומות שהיו אז מוחזקים באר"י, וכ"ה במכתב משם המהרי"ל דיסקין הנדפס בקונטרס 'תל תלפיות' מחברת ג' שנת תרנ"ה עמ' 12, וכ"כ הגרש"ס במכתבו המובא להלן בסוף סעיף זה אודות בנו שסוחר באתרוגים הבאים "מהגנות אום אל פחם וכדומה", אך לא פירש אלו מקומות דומים לאא"פ, אבל עכ"פ כולם כאחד כתבו להדיא שאום אל פחם הוא מהמקומות המוחזקים.

היותר רק כמה עשרות שנים²², ולפי צריך מסורת ועדות ברורה איש מפי איש שבכל פעם ופעם שנטעום הישמעאלים מחדש היה זה ממש מאותם עצים ללא שום תערובת והרכבה, ועדות ומסורת כזאת לא הייתה במציאות, שהרי כבר כמה מאות שנים לפני כן הייתה קיימת בעיית ההרכבה וכמבו' בתשובת האלשיך משנת ש"מ, ושם בתשובתו כתב שכבר מלפניו היה באר"י בעיית האתרוגים המורכבים, [ולא נתפרש שם האם ואיזה מקומות נבדקו או נקיים מחשש הרכבה], ובאותם מאות שנים עד תקופת הגרש"ס לא נזכר בשום מקום וגם לא בדברי הגרש"ס על איזשהו מסורת שבדקו את אא"פ, וכל מה שהיה בידם הוא רק [כמש"כ האמרי בינה] עדותו של "רב גדול וצדיק זקן ונכבד שאלו הגנות מוחזקים המה מדור דור ביתרון הכשר"²³, והרי עדות זאת איננה כמו מסורת ועדות על ס"ת הנמצא לפנינו שהוא מזמן הבית יוסף, כי בעצי אתרוגים בכל כמה שנים נטעו מחדש את האילנות, וא"כ אין זאת אלא ידיעה שמהמקומות הללו נטלו גם בשנים לפני כן, וכן מדוקדק בלשון הגרש"ס והאמרי בינה שכתבו כי רק סביבות/הגנות מוחזקים²⁴, כלומר מסורת כללית על המקומות הללו שמשם היו נוטלים מדור דור ולא האילנות עצמם. וא"כ הדבר ברור שאין חשובה עדות זאת כבדיקה ובירור מחשש הרכבה במשך כל אותם מאות שנים של הישוב באר"י עד לזמנם של האמרי בינה והגרש"ס.

וא"כ הגם שבשנת תרל"ח בעת בדיקת האילנות באא"פ מצאום בלתי מורכבים (וכמבו' בקונטרס 'פרי עץ הדר' ירושלים תרל"ח), מ"מ אכתי תקשי מגלן שלא הרכיבום בשנות קדם באחד הפעמים שנטעום מחדש. ובפרט לפמש"כ הגרש"ס במכתבו להגרי"א מקובנה (מובא להלן סעיף ט') שבזמנם לא היה שייך לברר על גוף האתרוג האם הוא מתולדות המורכב.

ומש"כ בני סלאנט בקונטרס 'פרי עץ הדר' הנ"ל כי באיזור אא"פ "הגנות שמה המה במצב היערי, הערבים שמה המה פראי אדם לא יבאו לשנות את תכונותיהם ומנהגיהם משנים קדמוניות, ובלבושיהם כתונת וחגורה, כן בתייהם ואהליהם, וכן גנותיהם ופירותיהם, וכל איש אשר ראה את הגנות שמה יעיד ויאמר כי לא חלו בהם ידיים, והמה גם עתה במעשיהם ותמונתם אשר הליבשם אכיר הטבע", המה דברים בעלמא, שהרי כבר האלשיך בתשובתו כתב על זמנו

22 בפרט בזמניהם שלא ידעו על חומרים והזרקות למיניהם. ובאגרות הראי"ה קוק ח"א אגרת נ"ב משנת תרס"ח כתוב "שעתה הכל נשתנה, שאין כאן שום חזקה כלל, כי אילן אתרוג טהור איננו עומד בקיומו כ"א לערך היותר גדול מעשר עד י"ב וי"ג שנה, ומה שייך חזקה ממקומות שקנו שם לפני מאות בשנים".

23 לא נתפרש מאימתי. והנה הגרש"ס במכתבו (להלן הע' הבאה) כתב: "מוחזקים משנות דור ודור מזמן מרן הרב"י וחביריו אשר היו בצפת", ואולי זה גופא עדות המסורת מאותו רב זקן הנזכרת במכתב האמרי בינה.

24 ל' האמרי בינה הובא לעיל. ל' הגרש"ס במכתבו (המובא בסוף סעיף זה) אודות אתרוגי בנו: "הוא סוחר מאתרוגים הבאים מסביבות צפת מהגנות אם-אל-פחם וכדומה, המוחזקים משנות דור ודור מזמן מרן הרב"י וחביריו אשר היו בצפת, כי הם כשירים בלי שום פקפוק". ובמכתב נוסף כתב: "הידועים ומוחזקים מכמה מאות שנים". [וגם ע"ז יקשה שאלה זו, מנ"ל שלהבית יוסף וחביריו היה מסורת ברורה איש מפי איש על כשרות אתרוגיהם שאינם מתולדות המורכב והלא אף בתקופה שלפניהם היו מרכיבים אתרוגים כמבו' בשו"ת האלשיך, ובע"כ צ"ל כמבו' להלן].

והזמן שלפניו שהיו מרכיבים אתרוגים, ואטו היה אצל בני סלאנט עדות מסורת שאותם פראי אדם נבערים הינם במסורת דור דור עוד מזמן הבית יוסף והאלשיך, [ובפרט שג"כ הוא כנגד המציאות ועינינו הרואות כי גם השוטה הגדול יודע ומחכים בענייני מקחו ומסחרו להגדילו ולהשיכו ואף מושל ברוחו כנגד טבעו]. ומלבד זה שהדבר תמוה מאיזה טעם הישמעאלים מגדלי האתרוגים בזמן האלשיך היו יודעים בהרכבה ובפיתאום נשתכח מעמם תורת הרכבה, יקשה עוד יותר, כיון שאותם פראי אדם לא יבואו לשנות מתכונותיהם משנים קדמוניות מדוע אין לחוש שמקורם מאותם האתרוגים מורכבים משנים קדמוניות, ומאי אהני אותה בדיקה בשנת תרל"ח להסיר החשש של תולדות המורכב או תולדי תולדות, וכי סמכו על רוח הקודש?

אלא על כרחך פשוט וברור כי סמיכות דעתם הייתה ע"ז שמסתמא גם בדורות שלפניהם עשו כדת וכדין ובדקו בכל פעם מכל חשש הרכבה שהוא²⁵. והסבר זה שייך בדיוק ג"כ על אתרוגי צפת עליהם סמך החזו"א, כי כאמור לעיל אתרוגים אלו לא היו ממקום הפקר אלא בבעלותו של ישמעאלי, ובזמן ההוא לא היו מגדלים הישמעאלים אתרוגים לאכילה, וכל גידולם היה בשביל ישראל ולמצוה, והאיזור ההוא של נחל עמוד היה ידוע שנים רבות מלפני בוא החזו"א כמקום גידול אתרוגים. ומסתבר א"כ שכל ידיעת החזו"א על אתרוגים מסויימים אלו היה ע"י בני צפת המדקדקים במצוות שנטלו מאותו ישמעאלי, והרי אותם בני צפת כבר היו על מקומם עשרות שנים לפני כ"ב בימות הגרש"ס והמהרי"ל דיסקין²⁶, ומן הסתם נטילתם משם היתה או ע"פ בירור ובדיקה שנטעום מאתרוגים בלתי מורכבים ואו ע"פ מסורת אבותיהם שהייתה מוחזקת אצלם שגם הם עשו כדת וכדין ובדקו בכל פעם מכל חשש הרכבה שהוא, וממילא אתרוגים אלו אינם פחותים בחזקתם כבלתי מורכבים מאתרוגי א"פ ושכם, וכל בדיקת החזו"א בעיניו לאותם אתרוגים הייתה רק כתוספת לזה שהאתרוג היה מוחזק אצל אנשי המקום שנים רבות.

[יש להעיר כי אותם אתרוגי נחל עמוד שבצפת אין להם קשר למש"כ הגר"ש סלאנט זצ"ל במכתבו למרן הגרי"א מקובנא זצ"ל (קונטרס 'פרי עץ הדר' ירושלים תרל"ח) אודות מקור אתרוגי בנו, בזה"ל: "הוא סוחר מאתרוגים הבאים מסביבות צפת מהגנות אם-אל-פחם וכדומה", כי כך היה שיגרא דלישנא אצלם לקרוא לאתרוגי אום אל פחם "סביבות צפת", ואותו המקום ממש היה נקרא בלשונם גם 'אום אל פחם' וגם 'סביבות צפת', ויש ע"ז מקורות וראיות רבות ואכמ"ל. אבל אתרוגי נחל עמוד שבצפת הם מקום אחר לגמרי. (וככה"נ קראום 'סביבות צפת' מפני שא"פ היתה על אם הדרך בין שכם לצפת)].

25 ההתייחסות של קהל אשכנזים-פרושים בירושלים אחרי הפסקה של מאות שנים היתה בערך בשנת תקע"ו ע"י תלמידי הגר"א שבאו מצפת, ולאחמ"כ סמוך לשנת ת"ר הגיעו הגאונים רבי יוסף זונדל מסלנט ולאחריו חתנו רבי שמואל סלנט, ובתקופת הגרש"ס שהיה האב"ד הראשון בשוב הישן לקהל האשכנזים בירושלים החלו להודק ולברר ולבדוק את בעיית המורכבים באתרוגי א"י, וכיון שאין מקור על כך שמלפני הגרש"ס בדקו את האתרוגים ואף הגרש"ס לא כתב על שום מסורת ושמועה שחכמי הספרדים לפניו בדקו אתרוגים, נמצא שסמיכותו הייתה רק ע"ז שמסתמא הם עשו כדין ובדקו וברירו.

26 ומכמה מקורות משמע עוד שגם אצל בני ירושלים מהישוב הישן היו מוחזקים האתרוגים מאיזור נחל עמוד, ואכמ"ל בזה.

ד

מכתב החזו"א בדבר הרכבה באתרוגים

עוד בדעת החזו"א בענין אתרוג המורכב מצינו במכתב ממנו ששיגר לרעהו ותלמידו רבי משה הכהן אילביצקי זצ"ל (כן שמעתי מבנו וחתנו) שהתגורר אז בפתח תקווה, וז"ל האגרת: שלוי וברכה וגמח"ט

אחדשה"ט. נודעתי מהרכבה חדשה, שמרכיבים אתרוג מן השוק באתרוג היער, וזה קורין בלתי מורכב, ועושין כן ע"פ הוראת הרב קוק, וראיתי אתרוגים אלו וחזותן כמו שלנו, ועפ"ז בטלה הטביעות עין שסמכתי עלי, ולזאת אבקש לקבל אתרוג מאותו האיש שכת"ר מקבל בכל שנה ושנה, שאין בהם הרכבה של מין אחר כלל וכלל. הדוש"ת אי"ש

כן אזכיר לעשר, א"י אם מעשר עני או מע"ש ואם יהי' לך ספק תעשר ב' מעשרות, ואולי נכון ליקח במחננו גם לולב והדסים.

לוי וברכה וגמח"ט
 נודעתי מהרכבה חדשה, שמרכיבים אתרוג מן השוק באתרוג היער, וזה קורין בלתי מורכב, ועושין כן ע"פ הוראת הרב קוק, וראיתי אתרוגים אלו וחזותן כמו שלנו, ועפ"ז בטלה הטביעות עין שסמכתי עלי, ולזאת אבקש לקבל אתרוג מאותו האיש שכת"ר מקבל בכל שנה ושנה, שאין בהם הרכבה של מין אחר כלל וכלל. הדוש"ת אי"ש

מפשטות המכתב מבו' לכאור' שאחרי שנודע החזו"א מהרכבה מסויימת של אתרוגים בטלה הטביעות עין עליה הוא הסתמך בבחירת אתרוגים. ויש שתמהו מחמת כן על מה שנשתרש היום בקרב שלומי אמוני ישראל ליטול ולברך על אתרוג מזה האתרוגים שהחזיקים החזו"א לבלתי מורכבים, שהלא כבר החזו"א עצמו חזר בו וביטל טביעות עין ידידה שהיה לו באתרוגים. ויש שהשיבו ע"ז כי החזו"א חזר בו ממין אחד מהאתרוגים שסמך עליהם וסמך לבסוף על מין אחר וזהו אכן זן האתרוגים המקובל כיום בתפוצות ישראל. ועוד כהנה וכהנה השערות למיניהם בלתי מבוססות. ועוד יש שהקשו מה טעם חשש להרכבה ע"פ בדיקה של חזותו ולא פשט על פי בדיקת ההבדלים שישנם בתוך האתרוג בין מורכב לשאינו מורכב כמש"כ הוא עצמו בספרו וכו"ל, והאריכו לפלפל בזה.

והנה לאמיתו של דבר מעידים כל תלמידיו ובאי ביתו כי עד חג הסוכות האחרון לימי חייו בירך מרן על זני האתרוגים הללו שהחזיקם לבלתי מורכבים כנ"ל סעיף ב', וא"כ בודאי שאין שום בית מיחוש שמא חזר בו, וברור כי תוכן המכתב אינו מוסב כלל על אותם אתרוגים. ולהלן יבואר בעז"ה כי אף מכתב זה מסייע לאמת זו וממנו יתד ופינה לזן אתרוגים זה.

ה

מועד המכתב

קודם הביאור במכתב עצמו יש לברר את מועד המכתב. בתצלום כתב היד שלפנינו לא מופיע שנה ותאריך²⁷, אך פרט יחידי על מועד כתיבתו יש ללמוד ממש"כ החזו"א "גמח"ט" שהיה זה בעש"ת. ובאשר לשנת המכתב, הנה כל רהיטות המכתב מורה שהיה זה בשנים הראשונות לבואו לאר"י. כן נראה מכך שנודע מההרכבה החדשה שעושין ע"פ הרב קוק, וכן מעצם זה שביקש אתרוג מעם הרב אילביצקי ולא נטל מאתרוגי שכם וצפת אותם נטע שהיו כשרים לברכה לכל המאוחר עד לסוכות שנת ת"ש.

וממה שהסתפק החזו"א בסופו אם להפריש מע"ש או מ"ע, יש להגביל עפ"ז את האפשרויות, שכן ברור שלא הסתפק החזו"א בדינא דגמ' ששנה שלישית ושישית לשמיטה הם שנת מ"ע, ובע"כ שספיקו היה באותם ימי עשי"ת אימתי נלקט האתרוג אם קודם ר"ה או לאחריו, ומפני שלענין מעשרות הולכים גם באתרוג אחר הלקיטה, ולכן ביקש מעם מקבל המכתב שהוא יברר אצל אותו האיש ממנו הוא מקבל את האתרוגים מהי שנת הלקיטה, ואם לא יהיה באפשרות לברר כגון שנתערכו האתרוגים וכיו"ב, יעשר שניהם.

וא"כ ספק זה של מע"ש או מ"ע יכול להיות רק בתחילת שנה שלישית או רביעית או שישית, כלומר שנים תרצ"ד תרצ"ה תרצ"ז²⁸. [ואין לומר שמעשה היה באתרוג שחנט בשישית ונלקט בשביעית וחשש החזו"א לשיטות הסוברים ד(לחומרא) חייב במעשר ויש מהפוסקים שנסתפקו לשיטה זו האם במע"ש או במ"ע, כי מלשון החזו"א שתלה הדבר בדעתו של מקבל המכתב שביכולתו לפשוט הספק ולא בקשו לעשר שניהם מכל מקום ובכל אופן, מבו' להדיא שלא היה זה ספיקא דדינא אלא כ"א ספק מחמת חסרון ידיעת המציאות].

והנה כאמור לעיל החזו"א הגיע ארצה ביום ט"ו תמוז תרצ"ג, וא"כ לא מסתבר שכבר לקראת חג הסוכות הראשון לבואו היה אצלו טב"ע של האתרוגים המוחזקים אצל החברים באר"י כבלתי מורכבים שעל פיהם רצה לבחור אתרוג, ולפ"ז ברור כי שנת המכתב יכולה להיות תרצ"ה או תרצ"ז.

וממה שהזכיר החזו"א שבעת ההיא היה אצלם אתרוגים שעליהם סמכו "כמו שלנו", א"א ללמוד שהכוונה לאתרוגים אותם נטל מצפת וא"כ שנת המכתב היא תרצ"ז, כי בפשטות

27 המכתב רשום על כרטיס דואר ומן הסתם מעבר לדף נשתמר חותמת הדואר, ולע"ע לא הגיעני תשובת מחזיק המכתב מהו התאריך שבחותמת הדואר.

28 ומה שנדפס בכמה חיבורים ששנת המכתב היא תרצ"ו, עינינו הרואות כי בדואר היא.

המכוון הוא על האתרוגים שהיו באופן כללי מוחזקים אצל ציבור המדקדקים כבלתי מורכבים, ובמטבע לשונו הטהור לא יתכן שהיה מכנה "שלנו" על דבר שהיה לו בו שייכות אישית.

יש מקום לדייק שהיה זה בשנת תרצ"ה, מהעובדא האמורה במכתב שהחזו"א נודע אז מהרכבה חדשה שנהגו בה ע"פ הרב קוק²⁹, ולא מסתבר כלל שהחזו"א נודע רק בעשי"ת תרצ"ז למעלה משלוש שנים לאחר עלייתו מאותה הרכבה, ובפרט שכבר מלפני כן יגע וחיפש בעצמו³⁰ אחרי אתרוגים בלתי מורכבים ומן הסתם היה מתוודע להרכבה זו. וכן הלשון "עושיין כן ע"פ הוראת הרב קוק" מתאים יותר למקום שעושים על פיו בחיי חיותו ולא לאחר פטירתו (אלול תרצ"ה). וגם מן העובדא המפורשת במכתב החזו"א הנ"ל מאלול תרצ"ה שלחג הסוכות תרצ"ה הוא קיבל אתרוג מעם הרב אילביצקי, מתאים ומשלים מכתב דנא מראשית השנה תרצ"ה בו מבקשו את האתרוג.

וא"כ בפשטות היה המעשה לקראת חג הסוכות השני להיותו באר"י בראשית שנת תרצ"ה, שסבר החזו"א לקנות אתרוג בלתי מורכב מעם הסוחרים וכדי שלא להסתמך רק על דבריהם סמך על הטב"ע שהייתה לו מעם האתרוגים שהכירם משנה קודמת כבלתי מורכבים שאותם נטלו המדקדקים לברכה, ומשנודע תוך כדי הבירורים מאותה הרכבה חדשה ונוכח כי חזותם היא כשל האתרוגים הבלתי מורכבים חזר בו מלסמוך על שום טב"ע אתרוג אלא עד שיהיה בו בירור גמור שהוא ממקום שאין עליו חשש אפי' של תולדות המורכב, וא"כ אפי' פעם אחת לא נטל אתרוג על סמך טב"ע בלבד. ומעתה ברור ג"כ שאותם האתרוגים שמצא בצפת בשילהי תרצ"ה היו מבוררים מחשש הרכבה זו, וא"כ אין שום בית מיחוש שמא חזר בו מסמיכות דעתו.

י

פרטי המכתב

למען בהירות הדברים להלן, אסכם תחילה את הפרטים המבוארים מהמכתב דלעיל: [א] החזו"א נודע אז מהרכבה חדשה. [ב] הרכבה חדשה זו מרכיבין אתרוג השוק באתרוג היער. [ג] אתרוגי הרכבה זו נמכרים כבלתי מורכבים. [ד] הרכבה זו והכשרה כבלתי מורכב נעשה ע"פ הוראת הרב קוק. [ה] כבר מלפני מכתב זה היה זן אתרוגים מסויים שסמך עליו, ["כמו שלנו"]. [ו] חזות האתרוגים מאותה הרכבה החדשה היא כשל אותו זן אתרוגים מסויים. [ז] בגלל שא"א להבחין בין האתרוגים מהרכבה זו לבין זן האתרוגים עליו סמך נתבטלה טביעות עין שהייתה לו באתרוגים. [ח] ביקש לקבל אתרוג מאיש מסויים שאצלו אין הרכבה של מין אחר כלל.

29 יש להעיר כי יתכן מאד שנהגו בהרכבה זו כבר עשרות שנים קודם, ופשוט כי אין כוונת החזו"א להרכבה חדשה ממש של שנתיים שלוש, והחזו"א כלל לא נחית לזה אלא כל כוונתו לסוג הרכבה חדשה לעומת ההרכבה הידועה והמבוארת בפוסקים מאות בשנים של הרכבת שני מינים. [ור' להלן הע' מס' 34].

30 בחירת האתרוג מצפת הייתה בשילהי תרצ"ה, ומן הסתם קדם לה הרבה בירורים ויגיעות.

ז

צורת הרכבה חדשה שפשטה בעת ההיא

מהפרטים א-ב שבמכתב מבואר להדיא וכמובן מאליו כי אין המדובר בהרכבה הידועה מאות בשנים של אתרוג במין אחר, ואף שאלה זו שנידונה אצל גדולי האחרונים בודאי לא היתה "חדשה" אצלו. אלא המדובר בהרכבה חדשה של אתרוג באתרוג, "אתרוג מן השוק באתרוג היער".

ויש להסתפק בכוונת הדברים, האם אתרוג השוק הוא זה האתרוג הכשר ואתרוג היער הוא מין תפוז המכונה "חושחש" ומראהו דומה לאתרוג [והיה נקרא ג"כ תפוז היער], ובגלל כן בטלה טב"ע שדווקא בהרכבה של אתרוג בלימון היה שייך לזהות את הצורה השונה של הלימון המעורבת בו. או שהכוונה היא שאתרוג היער הוא אתרוג הכשר ואתרוג השוק הוא זה בחזקת מורכב, ובהרכבה זו היו מערבים ב' מיני אתרוגים זה בזה. ולהצד השני יש לברר גופא דעובדא האם המטרה בזה הייתה להכשיר את האתרוגים המורכבים או להיפך כדי להרכיב בדרך היתר את האתרוגים המקוריים.

וממש"כ החזו"א "ועושין כן ע"פ הוראת הרב קוק" יש לפשוט להדיא שאין הכוונה להרכבה של ב' מינים ממש, כי בכתבי הרב קוק הן בחיבורו (קונטרס 'עץ הדר' ירושלים-תרס"ז) והן באגרותיו מבואר כמה וכמה פעמים שדעתו הייתה לאסור אתרוג המורכב משני מינים, ואף בשום מקום לא העלה סברא תמוהה שכזו להחשיב את החושחש כאתרוג רק בגלל מראהו. ולאידך גיסא ישנם לפנינו חמש מקומות בכתביו בהם המליץ על הרכבה זו של אתרוג באתרוג, וכדלהלן סעיף ח'.

וכן גם מצינו שהלשון "אתרוג היער" מכוון על אתרוג שגדל באופן הטבעי ביותר וללא חששות הרכבה, וכך היה רגיל בלשונם. הגרידב"ז מצפת במכתבו (נדפס בגליון 'סיני' כרך פ' תשרי-אדר תשל"ז) להראי"ה קוק משנת תרס"ו, כותב בזה"ל: "בא אלי הקובץ גלעד מאת אגודת פרי עץ הדר בו מגלים הסוד של המורכבים מאתרוגי א"י ... ואנכי נהגתי את עצמי תמיד שלקחתי ב' אתרוגים מארץ ישראל, אחד מהודר, אותו לקחתי ברבים על הניענועים והב' היה ג"כ מארץ ישראל, אך לא תואר ולא הדר לו כנראה שבא מן היער ותמיד קניתי בעד חצי רז"כ או פחות ועליו ברכתי בצנעה בתוך ביתי".

גם בשנים שלפני כן מצינו בכמה וכמה ספרים שנטילת האתרוגים ממקומות הללו של יערות ומדבריות הייתה אפשרות הבירור הגבוהה ביותר של אתרוגים מהודרים וללא חשש.

הגר"ח ואקס זצ"ל פרסם מכתב בכתבי העת הנושא את התאריך ז' אלול תרמ"ז [ונעתק אח"כ בכמה וכמה ספרים] בדבר מקור וכשרות האתרוגים שנטע באר"י בכפר חיטים על יד טבריה, ולמכתב זה הצטרפו הרבה מגאוני ורבני הזמן באר"י ובחו"ל, ושם נכתב בזה"ל: "נטעתי עצי אתרוגים בארץ הקדושה בכפר חאטין הנקרא במדרש כפר חטיא והבאתי נטיעות מאלו הכשרים במסורה מדור דור מהגאונים הקדושים אשר בארץ המה, אשר שם היה עד עתה מדבר, ולא שלטה בה ידי זרים".

וכן מצינו ג"כ בקונטרס "פרי עץ הדר" ירושלים-תרל"ח, שהו"ל בנו וגיסו של הגר"ש סלאנט זצ"ל כדי לברר את כשרות אתרוגיהם הבאים מאום אל פחם, ובעמ' 5 שם נכתב בזה"ל: "אתרוגי הגנות אם אל פחם הנטועים בפנים המדינה אשר שם רבה השאיה והשממה עד כי גם הגנות שמה המה במצב היערי".

ובשו"ת בגדי ישע להגאון מפאלצק [מובא ב'נפש חיה' סי' ב'] כתב "דאין לעמוד על בירור הכשר האתרוגים זולת הגדלים ביער מחמת העדר חשיבותן מסתמא לא יטריחו להרכיבם". ומבואר מכל האמור כי "אתרוג היער" הינו הכינוי לאתרוג טבעי וללא תערובות של מינים אחרים. ו"אתרוג מן השוק" מכוון על אתרוג שמוצאו מהסוחרים בשוק, אשר היה מורכב או בחשש מורכב וא"א היה לסמוך עליו.

והיו מרכיבים ב' מיני אתרוגים אלו, כלומר נטלו יחור שיצא מהרכבה רגילה של אתרוג ולימון [דהיינו אתרוג מן השוק] ונטעוהו במקום אחר, ובסמוך לו נטעו עץ אתרוגים בלתי מורכב [דהיינו אתרוג היער], והרכיבו ליחור מהמורכב ע"ג העץ הסמוך לו הבלתי מורכב. ועי"כ ארכביה אתרי ריכשי, כלומר היה בהם מעלות המורכבים וקראום בלתי מורכבים.

אופן הרכבה זו נזכר ג"כ בספר חזו"א כלאים סי' ג' סק"ז, וז"ל: "והלכ' נראה דמותר להרכיב אתרוג המורכב באתרוג שאינו מורכב שהפירות דומין דמיון גמור כצנן ולפת. ומיהו לענין מצוה אם המורכב הראשון פסול גם אם הרכיבו באתרוג הגידולין השניים נמי פסולין". וממכתב זה למדנו שאע"פ שבספר הניח בלשון ספק דין אתרוג המורכב מ"מ למעשה החמיר אפי' בספק תולדות המורכב [שהרי לא היה ודאי אצלו שאלו האתרוגים מהרכבה זו אלא כ"א ספק].

יש עוד מקום לדון שהאתרוג היוצא מהרכבה זו נקרא תולדי תולדות המורכב, כיון שאין נוטלים ישירות את היוצא מנטיעת אתרוג המורכב אלא כאמור מרכיבים מקודם על אתרוג בלתי מורכב, ואת היוצא מהרכבה זו נוטלים. ואם כנים הדברים למדנו שהייתה דעתו להחמיר אפי' בספק תולדי תולדות המורכב.

ח

הכשרו של הרב קוק להרכבה זו

בפרט ד' במכתב מב' כי נהגו בהרכבה זו ע"פ הוראת הרב קוק, ואכן לפנינו בכתביו נזכרת הרכבה זו בכמה וכמה מקומות, ומהם עולה כי התועלת בהרכבה זו הייתה כפולה, גם "הכשרת" מין האתרוג הרוכב ב"הפיכתו" לבלתי מורכב, וגם יפויים של אתרוגי ה'כנה' בשינוי מראיהם לפרי נאה ומהודר.

בחיבורו קונטרס 'עץ הדר' שנת תרס"ז (אות ו' עמ' ח-ט), מפליג הרב קוק במעלתם של אתרוגים מורכבים אלו, ובה"ל: "אין שום דרך ועצה לזכות באתרוגים בטוחים מהרכבה כ"א ע"י טיפול אחינו ב"י בהם מתחלה ועד סוף, וע"י השגחה ושמירה הגונה, ולפי מצב הדבר הנהוג עתה בעולם א"א להשיג דבר זה כ"א במושבות שבאה"ק שאחב"י עובדים אותם, שבהם אפשר לשמור מכל החששות של הרכבה, בין בעת הנטיעה ובין אח"כ במשך

הזמן שמרכיבים שירכיבו דוקא מאתרוג על אתרוג³¹. ושנה דבריו בהמשך הקונטרס שם באות ח' (עמ' יב) "האתרוגים שיש להם קצת הידור בגידולם ובתוארם המה מוכרחים להיות מורכבים, אלא שאם יש על זה השגחה מרכיבים אותם במינם אתרוג באתרוג".

ובספר אגרות הראי"ה קוק (חלק א', תשס"ו) ישנם ב' מכתבים ובהם קורא הרכבה זו "ההרכבה הכשרה" ואת האתרוגים הללו קורא "הכשרים בבירור". באגרת נ"ב מחודש שבט תרס"ז כותב "ובאמת גם הכשרים בבירור הם ג"כ מורכבים, אבל ההרכבה נעשית בהם מב' מיני אתרוג, שנמצאים עם פטמות ובלא פטמות וכיו"ב", ושם באגרת ק"ד מחודש אדר א' תרס"ח במכתב לחזק את המקח של אתרוגי אר"י כותב "ובפרט שב"ה גם האתרוגים של אה"ק הנם הולכים וטובים במראיתם, מדי שנה בשנה, ע"י ההרכבה הכשרה של בעלי הפיטמות בשאינם בעלי פיטמות". ויש לציין כי בזמן ההוא כל האתרוגים בעלי הפיטמות היו בחזקת מורכבים, ואילו האתרוגים הבלתי מורכבים היו ללא פיטם מפני שהיה נופל מאליו בעודו על העץ בראשית גדילת האתרוג [וכפי שאכן עד היום כך הם מרבית אתרוגי חזון איש³¹], וכמב' בדו"ח שרשמו שליחי הב"ד בירושלים בחודש אלול שנת תרל"ז (הנדפס בקונטרס 'פרי עץ הדר' ירושלים תרל"ח עמ' 8-11) בעת שיצאו לבדוק את הגינות שביפו אם יש בהם הרכבה. ומתבאר מדברי הרב קוק שע"י ההרכבה של אלו באלו גדלו אף אתרוגי ה'כנה' בעלי פיטם ומראה נאה.

ויש מי שכתב להמליץ טוב בעד הרב קוק כי היתרו היה להרכיב רק ב' מיני אתרוגים כשרים. אמנם האמת היא כי מלבד זה שפרשנות זאת תמוהה ומופרכת מתוך עצמה, לשם מה הצורך בדרך סחור סחור זו?², כלומר לנטוע אתרוג כשר ונאה ואתרוג כשר בלתי נאה ולהרכיב המין הנאה מעל הבלתי נאה, במקום לנטוע ישירות רק את האתרוג הנאה ולהרבות בגידולו. ובע"כ ברור ללא ספק כבר מזה שהאתרוג הנאה היה לכה"פ בספק מורכב ונמנעו מליטלו ולכן המציא מי שהמציא פתרון עקיף זה להכשיר האתרוג הנאה ע"י הרכבה מע"ג אתרוגים בלתי מורכבים.

אלא יתר על כן והיא העיקר, פרשנות זאת נסתרת להדיא מדבריו של הרב קוק עצמו בספרו 'שו"ת משפט כהן' עניני ארץ ישראל סי' כ"ד אות י', המפרש להדיא כי לדעתו מותר לכתחילה להרכיב אתרוג מורכב ממש באתרוג שאינו מורכב, וז"ל: "לוקחים יחורים של אתרוג המורכב ע"ג לימון ומהם נוטעים אילני אתרוגים אחרים ... היחור הזה מותר לקחת ולהרכיב באתרוג, וגם האתרוגים הגדלים ממנו מותרים למצוה, ואין לחוש למקצת יניקה של לימון המעורב בו"³². והוסיף שם בהרחבה ובחזוק להסיר כל חשש מאתרוג כזה כי בכה"ג "בודאי מתבטלת איזו יניקה צדדית שיש בו, וזה באמת ראוי להכשיר".

31 ויש שהצליחו באמצעות השכלולים שישנם כיום לגדל אתרוגים עם פיטם, וגם באלו חיבור הפיטם לפרי חלש יותר משאר מיני האתרוגים בעלי פיטם.

32 ולדבריו שם אופן זה כבר מבואר בשו"ת בית אפרים להגרא"ז מרגליות סי' נ"ו. אמנם פרט זה אינו מדויק כי הבית אפרים שם מצדד להתיר תולדות המורכב ומבלי פעולה נוספת של הרכבה באתרוג בלתי מורכב, אבל הרב קוק כוונתו לחדש שאפי' אם תולדות המורכב אסורים מ"מ יהיו מותרים ע"י הרכבה

[בקובץ 'אוריתא' י"ב (תמוז תשמ"ט) נדפס לראשונה תשובה משנת תרנ"ד, מכת"י הרב דראש פינה הג"ר טודרוס הכהן זצ"ל, שם העלה בסופה הצעה זאת, ובוה"ל: "אם לדעת הגננים הבקיאים שאתרוג המוכח שיהיה מורכב דוקא, יש להם זה ההיתר שירכיבו את אילן האתרוג בענף של אילן המורכב בפסול ע"י עכו"מ וזה מותר לדינא כמוכבא בש"ע הלכות כלאי אילן שכתב ומותר ליקח ענף מהמורכב ולנטוע במקום אחר, וירכיבו זה הענף באתרוג הכשר ויהיה הפירות היוצא מהם כשר לגבוה ולברכה אם יהיו מובחרים. כן נראה לדעתי הקלושה ולא אומר קבלה דעתי". מסיום דבריו אלו נראה ברור שבעת ההיא עדיין לא היה נהוג במושבות הרכבה זו והוא בא לשאול ולהציע זאת בפני הטכני וההלכתי (ואף כאמור לעיל תשובה זו נמצאה בכת"י ולא נדפסה בעת ההיא בתור הוראה לרבים), וא"כ ככה"נ פשטה הרכבה זו במושבות רק אח"כ ע"פ הרב קוק שנתמנה לרב ביפו בחודש אייר שנת תרס"ד³³].

נתבאר להדיא מכל האמור שהיתרו של הרב קוק היה להרכיב אתרוג מורכב בוודאי משני מינים ע"ג אתרוג שאינו מורכב, ולדעתו היה בזה ריוח כפול, הכשר של האתרוגים המורכבים מה'רוכב', והרכבת האתרוגים המקוריים מה'כנה' באופן שלא יאסרו לדעת גדולי האחרונים. אך דעת החזו"א בספרו כלאים סי' ג' סק"ז דאין העצה מועלת לדעת אותם פוסקים הפוסלים אתרוג המורכב למצוה כיון דלמצוה בעינן במציאות אתרוג ללא שום צד הרכבה. ומפרט ז' שבמכתב דנא מתברר עוד שגם במקום שהיה לו ספק אם נעשתה הרכבה זו, כלומר ספק [תולדין] תולדות המורכב, אעפ"כ החמיר שלא ליטול אתרוג מסופק זה.³⁴

באתרוג בלתי מורכב ולזה אין שום מקור מדברי הב"א.

33 וכמב' ממכתב החזו"א שנהגו בזה ע"פ הוראת הרב קוק.

34 בקונטרס 'אתרוגי ארץ ישראל', נוה-צוף תשע"א, הביא המחבר פרופ' זהר עמר (להלן: הכותב) את מכתבו של החזו"א להרב אילביצקי וקבע על כך בעמ' 52: "הידיעה שהובאה לחזו"א לא הייתה מדויקת לגמרי, ויתכן שמתנגדיו של הרב קוק טפלו עליו אי דיוקים אלה". קביעה זאת אף אינה עומדת במבחן המציאות וכדלהלן.

הכותב מציג שם ב' שאלות על דברי החזו"א במכתבו שהובילוהו למסקנתו הנ"ל, א] הרכבה הדדית של אתרוגים לא הייתה "חדשה" אלא כבר נהגה בארץ ישראל כחמישים שנה לפני כן ע"י הרב מקאליש הגר"א ואקס (לטענת מר' יחיאל ברי"ל בספרו 'יסד המעלה' מגנצא שילחי תרמ"ג) ובברכת האמרי בינה שהסכים על אתרוגי, והרב קוק רק המשיך את התקדים ההלכתי הזה. ב] יתירה מזאת הרב קוק יצא באחד מאגרותיו כנגד כל מיני אתרוגים הנמכרים בשוק, וא"כ בודאי לא היה מתיר להשתמש באתרוג מן השוק. בהמשך דבריו שם בעמ' 53 העלה הכותב מליבו וללא בסיס כי הרב קוק סבר כהרבנים שהתירו את אתרוגי יפו והיתרו היה רק להרכיב את אותם 'אתרוגים נאים וכשרים בעלי פיטם על גבי אתרוגי פרא מקומיים'.

בנוגע לשאלתו העיקרית עליה נסמך הכותב שאף הרב קוק התנגד לאתרוג מן השוק, אין פתח להבין זאת, הלא המדובר כאן בהרכבה של אתרוג השוק באתרוג היער ולא בנטילת אתרוג השוק עצמו, והרב קוק אכן התנגד לנטילת אתרוג מן השוק לשם מצוה אבל לגבי הרכבה לא רק שהתיר להרכיב אתרוג השוק שהוא בספק מורכב מחמת אי ידיעת מקורו אלא אף התיר לכתחילה להרכיב אתרוג שהוא בודאי מורכב ואיסורו בוודאות מע"ג אתרוג בלתי מורכב, וכמוכבא בהרחבה לעיל מספר תשובותיו.

ומה שהקשה הכותב כי אין זו הרכבה "חדשה" ותחילתה כבר ע"י הגר"א ואקס ובברכת האמרי בינה. ראשית דבר, גם אילו היה הדבר אמת מה ענין שמיטה להר סיני, איזה נפק"מ יש אם הרכבה זו החלה

ויש לציין כי האמנם כאמור בדבריו של בעל היתר הרכבה זו, מטרתה הייתה לעשותם

לפני חמש שנים או חמישים שנה או חמש מאות שנה וכשם שאין נפק"מ אימתי החלה ההרכבה הרגילה והנפוצה אם מתקופת האחרונים או הראשונים או בכלל מלפני מ"ת, החזו"א שהחמיר בהרכבה זו סה"כ פנה במכתב פרטי לרעהו ובקשו אתרוג שאינו נגוע בהרכבה זו הנעשית ע"פ הרב קוק נכון לאותם ימים. ואכן לעצם מש"כ החזו"א "חדשה" הגם כי א"א לדקדק כלל במכתב פרטי אם כוונתו חדשה או מחודשת אבל גם אם נדייק בזה אין ספק כי כוונתו "חדשה" כלפי ההרכבה הידועה מאות בשנים והמבוארת בספרי גדולי האחרונים שו"ת האלשיך ועוד שהיא של ב' מינים שונים ועתה נודע מהרכבה חדשה של ב' מיני אתרוג.

ואמנם לאמיתו של דבר הגר"א ואקס כלל לא נהג בהרכבה זו וכמב' להלן בקטע הבא, ואף פשוט ואצ"ל שלא רק שהחזו"א כלל לא נחית לברר לצורך מכתבו האישי את מאורעות ההיסטוריה אימתי בדיוק וע"פ מי החלה הרכבה זו שאין באלו שום נפק"מ להכרעת דעתו, אלא אפי' אילו היה מברר ונוכח בעלילתו של בריל על הגר"א (ר' להלן בקטע הבא) הרי כי מלבד שלא היה חושש לה במקום שבעל העובדא ת"ח ויר"ש מכחישו, גם לא היה מביא שום שינוי בדעתו, וכנ"ל.

לעצם מה שתלה הכותב את היתרו של הרב קוק כממשיך דרך הגר"א ואקס והאמרי בינה, אין לדברים שחר. גופא דעובדא לפנינו כי הגר"א"ו העיד בעצמו כמה וכמה פעמים במהלך השנים במכתבו המפורסם בכתבי העת בימים ההם ובעוד כמה וכמה ספרים, בזה"ל: "הבאתי נטיעות מאלו הכשרים במסורה מדור דור מהגאונים הקדושים אשר בארץ המה, אשר שם היה עד עתה מדבר, ולא שלטה בה ידי זרים", וא"כ ברור שהם היו נקיים מכל תערובת הרכבה וגם משל אתרוגי יפו, שהרי אתרוגי יפו אף פעם לא היו מקום מדבר ותחילת נטיעתם היה ע"י סוחרים ומראשית זאת יצא עליהם הקול של מורכבים. אך לעומתו כתב 'יחיאל בריל' כנ"ל כי היה בהם הרכבה של אתרוגי יפו. מבלי להיכנס מי מהם נאמן [שכאמור אין ספק בדבר כלל. וגם מפני שבעת התרחשות העובדות ע"י הגר"א"ו משנת תרל"ד ואילך היה בריל תושב חו"ל, והכרתו היחידה עם אתרוגי הגר"א"ו היה כמתואר בספרו עמ' 19, שבטרם ביקורו בארץ בשנת תרמ"ג בקשו הגר"א"ו לבקר בכפר חיטין, ובהמשך הספר ביומנו המפורט על כל מסעותיו באר"י כותב בעמ' 100 שביום ב' ז' אייר תרמ"ג בבוקר יצא מטבריא לכפר חיטין הרחוק מהלך שתי שעות, שם התבונן על הגנות של הגר"א"ו, ויצא משם עוד לפני חצות היום. א"כ ברור כי כל רישומיו ומסקנותיו מביקורו כה חפז ובהדפסה כה פזיזה אודות מעשי הגר"א"ו היו לכל היותר רק על סמך דברים ששמע אולי מהמפקחים בשדות, ואולי על השערות בעלמא. וממילא פשוט מק"ו שאין ממש בכל אותם עלילות והשערות למול דברי הגר"א"ו בעל העובדא. ואפי' אם נדחוק לקיים דברי שניהם, צריך להיות אחד משניים, או שהרכבה זו נעשתה שלא על דעת הגר"א"ו, ואו שהרכבה זו נעשתה לאחר שנת תרל"ח בעת שאתרוגי יפו כבר היו תחת פיקוח הב"ד בירושלים והופדרו מהאתרוג המורכב. בין כך ובין כך] הלא פשוט וברור שלא יתכן מחמת דברי בריל להסתמך ולייחס להגר"א"ו הרכבת ב' מיני אתרוגים ואפי' בשל אתרוגי יפו בלבד בו בזמן שכאמור הגר"א"ו הכחיש הדבר מכל וכל, עאכ"כ שגם לא שייך להסתמך בזה על האמרי בינה שכבר נלב"ע בשנת תרל"ח חמש שנים טרם נדפס 'יסד המעלה', ואישורו לאתרוגי הגר"א"ו הייתה על סמך עדותו הנ"ל של הגר"א"ו.

ומעתה לדעת הכותב שהתעלם מכל זה והחליט שהרכבה זו יסודה ע"י האמרי בינה והגר"א"ו נמצא כי לא רק ושפט את הגר"א"ו כשקרן [ה"י] אלא אף היה סבור כי גם האמרי בינה שפט כן ע"י רוח"ק טרם פטירתו בשנת תרל"ח שעתיד לבוא יחיאל בריל בשנת תרמ"ג ולטעון על הגר"א"ו שהוא מרכיב ב' מיני אתרוגים, ויתר על כן אף ידע הרב קוק בשבילי דרקינא כי האמרי בינה קיבל שם את טענת בריל ולמרות זאת המשיך ממרומים להסכים על אתרוגי הגר"א"ו, ולכן גם הרב קוק עצמו הכריע לקבל את טענת בריל כנגד הגר"א"ו, ולמרות שלא שמע את ב' הצדדים ואף כלל לא היה באר"י בעת התרחשות העובדות... (ספקלוציית הכותב אודות "מתנגדי הרב קוק שטפלו עליו" מביאה לידי גיחוך לנוכח מה שהוא עצמו טפל עלי).

בעלי פִּיטֶם ויופי כשל המורכבים, נוכן מוכח מיני' ובי' כי אי לאו הכי לשם מה היה צורך בטרחה של הרכבה זו], מ"מ תוצאה זו לא היתה מובטחת, ופעמים שהתועלת מהרכבה זו הייתה רק בגידול וחיוזוק העץ אבל כלפי חזותו גבר מין האתרוג הבלתי מורכב, ואתרוגים הללו באו לידי החזו"א, וכמב' בפרט ו' שבמכתב דנא, כי האתרוג מהרכבה זו הייתה חזותו כמו האתרוגים שלנו, וכלומר שלא היה בו שינוי על חיצוניותו מהאתרוגים שהיו מוחזקים אצל היראים כבלתי מורכבים.

ט

טביעות עין באתרוגים

בפרט ז' שבמכתב מב' שבגלל שנודע מהרכבה חדשה זו בטלה טביעות עין שהייתה לו לזהות אתרוג בלתי מורכב. והנה לפי האמור בסעיף קודם שהמדובר כאן בהרכבה של אתרוג שאינו מורכב באתרוג של תולדות³⁵ המורכב, מב' מזה שמצד טב"ע היה שייך אצלו להבחין בין אתרוג תולדות המורכב ממש לבין אתרוג בלתי מורכב, ורק אתרוג מהרכבה חדשה זו לא יכל לגלותו בטב"ע כיון שמתבטל בכה"ג כל רושם שהוא, ומשום כן חזר מלסמוך על שום טב"ע באתרוגים.

אולם מאידך מצינו שאין רושם וסימן על אתרוג מתולדות המורכב. במכתב הגר"ש סלנט למרן הגרי"א מקובנה הנדפס בקונטרס 'פרי עץ הדר' ירושלים תרל"ח, מפרט הגר"ש"ס את הבעיות שישנם באתרוגי יפו שנבדקו ע"י המשלחת מירושלים ומצאו שמה אילנות הרכבה, ומוסיף שם

בדבר קביעת הכותב כי הרב קוק סבר כדעת הרבנים שהתירו אתרוגי יפו והיתרו בהרכבת ב' מיני אתרוגים היה רק על הרכבת אתרוגי יפו שהינם נאים וכשרים ובעלי פִּיטֶם מע"ג אתרוגי פרא ללא פִּיטֶם. הנה מלבד זה שהכותב לא הביא שום בסיס ומקור לתיאוריה זו, הינה ג"כ מופרכת עובדתית מכמה צדדים. ראשית, והיא העיקר, קביעה זאת נסתרת מתוך דבריו של הרב קוק עצמו, הכותב להדיא בחיבורו 'משפט כהן' שהוא מתיר לקחת אתרוג המורכב ולנוטעו ולהרכיבו ע"ג אתרוג הבלתי מורכב, וכמובא דבריו לעיל בסעיף זה. שנית, אילו המדובר היה באתרוגי יפו הכשרים לכתחילה לשיטת הרב קוק לשם מה היה צורך להרכיבם באתרוגי פרא בלתי נאים הלא אפשר היה לדעתו לקחת מהם להדיא ולכתחילה ולברך עליהם ולהרבות בנטיעתם וגידולם? שלישית, אם סבר כהב"ד בירושלים שהתיר אתרוגי יפו מדוע היה איזשהו ספק או צד איסור בדבר שלכן הוזקק הרב קוק להידרש ולהתירו כפי שמבואר בדבריו. רביעית, הפולמוס על אתרוגי יפו היה שישים שנה קודם בשנים תרל"ז-ל"ח ואילו בעת ההיא בשנות ה'תרצ' לא ידוע משום מקור על קיומם של אותם מטעי אתרוגים. נואצ"ל כי הרבנים המכשירים של אתרוגי יפו מעולם לא התירו אתרוג שיוצעים בו שהוא מורכב, ואדרבה התנאי הבסיסי שהציבו וכתבו לשם הכשרת אתרוגי יפו היה הצבת משגיחים בעת הקטיפה על מנת להפריד בין המורכבים לשאינם מורכבים (קונט' 'פרי עץ הדר', ירושלים תרל"ח), ואף הרכבה זו של אתרוג באתרוג כלל לא נזכרה בדבריהם גם לא בדרך רמז ודרש]. מכל האמור יש ללמוד דיו על טיבו ומגמתו של חיבור זה, ועל שאר דבריו שא"א להיזקק להם. ומכללות מאמר זה אתה מוצא תשובה לעוד כל מיני בוקי וסריקי שתלה שם הכותב בחזו"א. [נפיתי לכותב באופן אישי לברר את דבריו אך עמד על דעתו, ואף אישר פרסום ההשגות].

35 שהרי לצורך הרכבה זו היו נוטעים מחדש את האתרוג המורכב ואת היצא מהנטיעה היו מרכיבים ע"ג אתרוג בלתי מורכב.

הגרש"ס: "זאת ועוד כי רבים מפקפקים ואומרים כי יש לחוש מאד על השתילים ונטיעות הנלקחים מהאילנות המורכבים שמה אתרוג בלימון, ובזה אין שייך בדיקה", וכוונתו שיש לחוש שנלקחו נטיעות ושתילים מעם אתרוג המורכב ונטעום ואותם הפירות שיצאו מנטיעות אלו אין שייך עליהם בדיקה, וכלומר שתולדות המורכב נראים כבלתי מורבים. אמנם לאידך גיסא מדברי הרב קוק לעיל בסעיף קודם שהתיר הרכבת ב' מיני אתרוגים, של אתרוג מתולדות המורכב בעל פיתם ע"ג אתרוג שאינו מורכב, מוכח כי גם לתולדות המורכב היה צורה מיוחדת וניכרת והיה בעל פיתם ממש.

וכמובן שאין בזה שום סתירה או תימה ומדובר על ב' זני אתרוגים שונים ובזמנים ובאופני גידול שונים, ובזמן הגרש"ס לא היה ניכר שינוי על האתרוג מתולדות המורכב, ואילו בתקופת הרב קוק [אחרי שכבר השתרש האתרוג המורכב רבות בשנים] בדרך כלל פשט יופי האתרוג המורכב גם על תולדותיו.

ולכא' עדיין יש להעיר, הרי גם לולי הרכבה חדשה זו אין סבר החזו"א להסתמך על טב"ע, הלא גם באתרוג עם טב"ע של בלתי מורכב אכתי מנא ידעי' שאינו מתולדי תולדות המורכב³⁶, ולא מסתבר שהייתה דעתו אז שסימני טב"ע של המורכב ותולדותיו קיימים לנצח על כל תולדי תולדותיו [במקום שלא חזרו והרכיבום באתרוג בלתי מורכב].

אמנם באמת קושיא מעיקרא ליתא, וביאור הדברים כך הוא: אין המדובר בסימני טב"ע מיוחדים לבחון כל אתרוג אם יש עליו רושם כלשהו של צד מורכב, דבאמת מצד זה יתכן אפי' כבר בתולדות המורכב שאין בו רושם של מורכב וכמש"כ הגרש"ס, אלא טביעות עינו היתה על האתרוג הבלתי מורכב שהיה לו מכבר בשנה קודמת ועפ"י רצה לבחור אתרוג בבדיקה פשוטה על חזותו אם היא כמו האתרוג שמוחזק לבלתי מורכב, והיה סבור שבחינה זו של השוואת חזות האתרוגים מספקת לידע אם יש בו צד מורכב. ואלא אחרי שנוכח שיש גם אתרוגים עם צד מורכב שחזותם ממש כהאתרוגים הבלתי מורכבים חזר בו מלסמוך על שום טב"ע וסימן, ואין דרך ליקח אתרוג אלא רק אחרי בירור וידיעה במסורת שאין בו צד מורכב. [וכאמור לעיל באמת לא נטל אתרוג על סמך בחינה כזו לא בשנה ההיא ולא בשנה קודמת].

ומעתה מוכרחים אנו לומר ג"כ שהאתרוג מצפת שנבחר לאחר מועד מכתב זה היה ע"פ ידיעה ברורה במסורת שלא חלו בה שום הרכבה, היות וממכתב זה גופא רואים אנו דעתו שאין ליקח אלא ע"פ ידיעה ברורה [במסורת] ואין לסמוך על שום סימן באתרוג [וממילא גם לא על רוח"ק], ואפי' במקום כזה שלכל היותר ישנו רק חשש ספק [תולדי] תולדות המורכב.

ומכל האמור מתבאר ג"כ שמש"כ החזו"א (בפרט ז') שנתבטלה טב"ע שהיתה לו באתרוגים, לאו למימרא שנתבטל אצלו זן אתרוגים מסויים עליו סמך, דבאמת לא היה אצלו שום שינוי בזני האתרוגים שקיבל מלפני מעשה זה מעם הר"מ אליבזקי [ומהגר"ח"י דינקלס]. אלא רק לגבי להסתמך ולבחור אתרוג ע"פ טב"ע של השוואת חזותו, כלפי זה בטלה טב"ע וחזר בו, ואין דרך לבחור אלא ע"פ מסורת ברורה ונאמנה.

36 ואף מגלן שאינו מאותם [מיעוט] אתרוגי תולדות המורכב שאין ניכר בהם רושם הרכבה. [נר' ג"כ להלן הע' 53 בסוגריים].

ולפ"ז ג"כ אין מקום למה שהעירו מה טעם הכריע ע"פ חזותו ולא ע"פ בדיקה פנימית של האתרוג, כי הרי החשש מורכב שנתחדש אצלו הוא שיש לחוש אפי' באתרוג שנראה ושווה לכל דבר כאתרוג היער הבלתי מורכב, וא"כ מאותו הטעם שאין הבדל בחזותו ה"נ שייך שלא יהיה ניכר שום רושם בפנימיותו, ומשום כן הדרך היחידה שהיתה לו ואותה ביקש, הינה אתרוג אחר מאדם מסויים שאצלו אין חשש הרכבה כלל.

י

אתרוגי ברוורמן

בפרט ח' שבמכתב מב'ו' שביקש אתרוגים מעם אדם שאתרוגיו היו נקיים מכל חשש של הרכבה חדשה זו, ולהלן יבוארו כל הפרטים על מקורם של האתרוגים הללו.

הנה מלשון החזו"א לפנינו "מאותו האיש שכת"ר מקבל" משמע שסמך על אותו האיש או על דברי הר"מ אילביצקי שאותו האיש נאמן בדבריו על אתרוגיו שאין בהם הרכבה כלל ואילו הוא אישית כלל לא הכירו ולא את אתרוגיו, כי אילו היה מדובר בסוג אתרוגים שנבדקו על ידו כבר מהאילן וכל כיו"ב מסתבר שהיה לו בזה הרבה יותר פרטים ולא רק "אותו האיש" בלבד, ואולי אפילו הייתה לו גישה ישירה לאותו איש מבלי אמצעי ביניהם. ולפ"ז מסתבר שהייתה לחזו"א סמיכות דעת ברורה משום סיבה כלשהיא שנאמרה לו כי אתרוגים אלו היו ללא חשש.

בסיום המכתב לאחר החתימה כותב החזו"א "ואולי נכון ליקח במחננו גם לולב והדסים", מדקדק לשון זה מב'ו' להדיא כי אותו האיש סוחר האתרוגים היה אף הוא במחננו [=בעירו] של מקבל המכתב הרב אילביצקי ולכן כתב שיקנו במחננו של הרב אילביצקי גם לולב והדסים.

מקום מגוריו של הרב אילביצקי בעת ההיא היה בעיר פתח תקוה, וא"כ אותו האיש שממנו ביקש האתרוג היה ג"כ בפתח תקוה. אותו אדם היה רבי ישראל דוד ברוורמן זצ"ל שהוא היה בעת ההיא סוחר האתרוגים היחידי מכל פתח תקוה שאתרוגיו היו נקיים מכל חשש הרכבה והיה מפורסם כבר סמכא ויר"ש. ואכן גם בני משפחתו של הר"מ אילביצקי מוסרים כי אביהם היה רגיל שנים רבות לברך על אתרוגי הרי"ד ברוורמן.

וכבר מובא לעיל סעיף ב' משם תלמידי החזו"א ובני משפחתו, שאתרוגי הרי"ד ברוורמן היה שקולים ושווים אצלו כמו שני המינים מצפת ושכם, וגם את גרעיניו מסר לבני ביתו שינטעו ממנו³⁷. [ושמעתי מדו"ז הר"ר שלמה ב"ר יצחק ברוורמן שליט"א כי בערך בשנת תש"ג (ואולי בשנה שלפניה או לאחריה) שלחו מבני ברק לפ"ת לבקש אתרוג לחזו"א בעקבות שאלה שהתעוררה אצל האתרוג שברשותו (ויתכן שהיה זה בתוך המועד) והוא היה השליח להביאם לחזו"א³⁸].

37 כנ"ל סעיף ב' יתכן מאד שאלו היו האתרוגים ששיגר החזו"א למרן הגר"ע באחד (או בכמה) השנים הראשונות לבואו ארצה.

38 שלחו עמו חמשה אתרוגים לחזו"א, ובהנחיה מלפניו נענה החזו"א ואמר לו "תבחרו אתם את המהודר". וראה לעיל הע' מס' 13 כי המעשה עם אתרוג הגרמ"ל היה בשנת תש"ג או תש"ד, וא"כ יתכן שבגרעיניו

[בדומה למכתב זה ישנו מכתב נוסף מהחזו"א (מחודש כסלו תרצ"ה³⁹) העוסק בענין אחר של 'המלווה מעות את הכהן ואת הלוי' ובו תשובה למי שרצה לטעון שאין נכון לכתחילה לנהוג בזה, ונדפס בספר 'גנוזים ושו"ת חזון איש' חלק ב' עמ' רג, וגם שם ישנה התיחסות להרי"ד ברוורמן ללא שמו המלא (אלא כ"א על שם אביו), ואף מהמכתב ההוא מתבאר שהחזו"א לא הכירו בעצמו אבל סמך עליו לגמרי כאדם שכל מעשיו על פי חכמים, וז"ל החזו"א: "וזה לא כבר שמעתי לבן הרי"ז ברוורמן שיחי' שעושה כן מסתמא ע"פ אביו ושמעתי שהוא איש מפורסם לתהלה ומסתמא הוא עושה ע"פ חכמים"⁴⁰. ככה"נ גם שבחים אלו נכתבו על סמך דברי איש אמונו הר"מ אילביצקי].

באשר למקורם של אותם אתרוגים, מוסרים בני הרי"ד ברוורמן שאביהם עצמו טרח ונסע לשכם ומשם הביא⁴¹, ולעיל סעיף ב' מובא שאתרוגי שכם היו מוחזקים אצל חכמי ירושלים. נוסף ע"ז נמצא לפנינו עדותו הנאמנה של הגה"צ רבי זרח ראובן ברוורמן זצ"ל מגדולי תלמידי המהרי"ל דיסקין (שכידוע יגע ובירר הרבה אחר אתרוגי בלתי מורכב) משילחי שנת תרצ"ב במכתבו לבד"צ בירושלים בו מעיד על כשרותם בזה"ל: "האתרוגים שנטע בני ר' ישראל דוד נר"ו בראווערמן המה כשרים ודאים בלתי מורכבים, והגב"ד יצ"ו יכולים ליתן הכשר על האתרוגים הללו בלי שום פקפוק כלל. ובאעה"ח כ"ז מנ"א תרצ"ב, נאם זרח ראובן בראווערמן".

מעבר לעדות זו אין שום עדות ומסורת נאמנה על שייכותו של מהרי"ל דיסקין לאתרוגים אלו, אלא כ"א השערות בעלמא שמסתמא סמיכותו של רבי זרח הייתה ע"פ רבו המובהק מרנא המהרי"ל דיסקין זצ"ל. אבל לאמיתו של דבר אלו הם פטומי מילי, בהיות מקורם משכם שכבר היו מוחזקים מלפני המהרי"ל דיסקין ע"י הגרש"ס והאמרי בינה, ולא אכן מן הסתם המהרי"ל דיסקין ג"כ מילא אחריהם, אבל לא נתיחדו במעלה יתירה על שאר האתרוגים המוחזקים אצל חכמי ירושלים, וממילא אתרוג זה שווה ביחוסו לגמרי לאתרוגי חזו"א מהזן השכמי⁴².

האתרוג שנמסרו להגרמ"ל היה מעורב ג"כ מזן הברוורמן. ובספר 'המינים המהודרים' עמ' קמד, מובא משמו של חכ"א ממשפחת החזו"א שבאמת כך היה מעשה.

39 החזו"א כתב בנושא ההוא ב' מכתבים סמוכים, ובמכתב השני רשום התאריך ד' י"ד כסלו תרצ"ה'.

40 יש להסתפק במשמעות הלשון האם היא מוסבת על רי"ד או על ר"ז, אבל בין כך ובין כך אין נפק"מ בתוכנה כי המכוון הוא אחד שמעשי הבן הם ע"פ חכמים, בין אם משום שהוא עצמו עושה ע"פ חכמים ובין אם מצד שעושה ע"פ אביו שמעשיו ע"פ חכמים. [בדומה לספק שבמכתב זה כך גם יש שמועות סותרות אודות מקור אתרוגי הרי"ד ברוורמן, האם לאביו רבי זרח היה חלק בנטיעתם, או שהוא רק הסכים עליהם שהמה מוחזקים בלתי מורכבים].

41 כן מסרו בניו רבי יצחק ורבי נחום זצ"ל משמו, והוסיפו שהביאם משכם יחד עם ר"פ גלויבמאן חותן קיבלביץ מבת-ים, ולדבריהם מעולם לא שמעו מהרי"ד שאביו רבי זרח בקשו לנטוע אתרוג מסויים כדי לשמר את האתרוג המיוחס למהרי"ל. [ומפני כבוד המספר למותר להביא בזאת אותם סיפורים שהובררו כבלתי מציאותיים כלל וכלל, ואף הוכחשו ע"י המספר עצמו בהזדמנויות אחרות. וראה ג"כ בהערה הבאה].

42 מכל המקורות הנאמנים מתברר כפי שג"כ כותב רבי זרח עצמו "האתרוגים שנטע בני", וכלומר שהוא רק הסכים על אתרוגי בנו אלו שהם בלתי מורכבים אבל הוא עצמו לא מסרם ולא נטעם וממילא גם לא קיבלם מהמהרי"ל דיסקין, והרי"ד ברוורמן עצמו היה זה שהביאם ממקום מוחזק. ואין ספק בדבר שאילו

יצוין, כי כיום אין בנמצא בפני עצמם אותם זן אתרוגי ברוורמן שנטל החזו"א לברכה, כי העצים שגידל הרי"ד ברוורמן התיבשו כבר באמצע שנות ה'ת"ש'. והאמנם אח"כ בתחילת שנות ה'תש"י נטעו אתרוגים מחדש בחצר הרי"ד ברוורמן ובמשך השנים היה בנו רבי נחום ז"ל סוחר בהם, אך נלקחו על-פי הרי"ד מעם פרדס קיבלביץ בבתי-ים⁴³, ובפרדס קיבלביץ היו מעורבים כמה זני אתרוגים מקוריים ומוחזקים ולא דווקא זן הברורמן, וכיום הרבה מאתרוגי ברוורמן הינם מזן קיבלביץ זה⁴⁴. וישנם האומרים⁴⁵ כי גם היום קיימים לאותם אתרוגים

רבו מההרי"ל דיסקין בירר וסמך בדווקא על זן מיוחד זה, הרי שהיה רבי זרח מציין מוסיף גם פרט זה במכתבו לבד"צ, ובע"כ שגם אם מההרי"ל בירך על אתרוגים אלו היה זה משום שהוחזקו אצל הגרש"ס והאמרי בינה שקדמו לו וללא מעלה יתירה ונוספת. ואכן אתרוגים כאלו היו אז מצויים בירושלים אצל כמה וכמה סוחרים (וכנ"ל סוף סעיף ב'), ולא היה חידוש בגדילתם אצל ברוורמן מעל פני השאר. גם מן העובדא להלן שלאחר שנתייבשו עצי הרי"ד ברוורמן הוא לא ביקש לנטוע לכה"פ גם מאתרוגי בנו שכנו הקרוב אליו ר' יצחק ברוורמן שהם המה האתרוגים שהיו לו מלפנים, אלא טרח והביא ממרחק מעם ר"י קיבלביץ מבתי-ים, יש מזה ראייה ביתר שאת כי הרי"ד עצמו לא ראה באתרוגים אלו שייכות מיוחדת למהרי"ל אלא כ"א בתור אתרוגים המוחזקים אצל חכמי הישוב הישן בירושלים, וממילא לא ראה הבדל בינם לבין אתרוגי קיבלביץ, ואחרי שלא הצליח גידולם אצלו העדיף שלא לנסות שוב פעם לגדלם, ונטע רק מהמין של אתרוגי קיבלביץ שהצליחו בגידולם. ובאמת בקונטרס 'תל תלפיות' מחברת ג' שנת תרנ"ה עמ' 12, נדפס מכתב מאחד מתלמידי מההרי"ל דיסקין משמו, ושם כתוב שיש באר"י כמה מקומות וכיניהם אום אל פחם וחטיטין ועוד מקומות, בהם גדלים אתרוגים בלי חשש מורכב, ודברים אלו הם ממש כתוכן דברי האמרי בינה במכתבו הנ"ל סעיף ב' שיש באר"י כמה מקומות מוחזקין ע"ש. וא"כ לא היה למהרי"ל סמיכות דעת מיוחדת על זן מסויים אלא על אותם הזנים עליהם סמכו חכמי ירושלים מלפניו ללא פקפוק, [לאפוקי מאתרוגי יפו].

43 כע"ז אמר לי הגאון רבי אלחנן ברלין שליט"א שבערך בשנת תשי"ג-ד בעת לימודיו בישיבת סלבודקא הלך לפני חה"ס לברר אצלו על מקור וגידול אתרוגי וסיפר לו הרי"ד שלא הצליח גידולם ולכן נטע מין אתרוגים אחר שהיה מוחזק בפתח-תקוה לבלתי מורכבים, והן הן הדברים. [פרטי השתלשלות האתרוגים בחצר הרי"ד ברוורמן ועדות בני הרי"ד על מקורם של האתרוגים נמסרו מבין המשפחה הרה"ג רבי פסח דוד גולדמן שליט"א, ותשו"ח]. וראה בהע' קודמת במה שהע' מה טעם לא נטל הרי"ד שתילי אתרוגים מעם בנו ר' יצחק בעת שיבשו אתרוגיו.

44 ויודגש כי פרט זה נכתב עבור המתעניינים באתרוגי ברוורמן עליהם בירך החזו"א, אבל לעצם הדבר גם אתרוגי קיבלביץ דאז היו מוחזקים אלא שערבו שם גם מאתרוגי ואדי קלט המוחזקים ויתכן ג"כ מעורב מין מוחזק כזה, ואינם רק מאותו זן הברורמן, [וישנה שמועה שגם החזו"א בירך על אתרוגים אלו בשנה אחת שהובא לו ע"י ב"א רבי שמרי' גריינימן זצ"ל]. כמו"כ מצויים כיום אתרוגים המכונים ברוורמן ואין להם שום קשר ושייכות אפי' לאתרוגי קיבלביץ.

45 במכתב חתום (בלבד) ע"י הרה"צ רמ"פ זצ"ל מבני ברק מסופר על החתום שם שקיבל מרבי יצחק ברי"ד ברוורמן כפ"ת שתילי אתרוג שנתגדלו על ידו בחצר ביתו ברח' מוצקין פ"ת ומקורם מחצר אביו הרי"ד ברח' הברון-הירש פ"ת, ורמ"פ הנ"ל ג"כ נטעם וגידלם בחצירו ועל ידו וע"י גיסו שליט"א התגלגלו והשתמרו במשך עשרות שנים בחצירות שונות ונותרו לפליטה. ויש להעיר כי א"א לסמוך על שאר הפרטים במכתב ההוא בנוגע ליסודו ומקורו של אתרוג הברורמן (כגון אודות רבי זרח: "עצו המיוחס של ר' זרח, ששתלו בחצר בנו"), אשר לא צויינו להם שם כל מקור ממשפחת ברוורמן. ואפי' אם מקורם מבעל האתרוגים רבי יצחק ברוורמן ז"ל, הרי כבר נודע שיש בזה סתירות גם מבעל השמועה עצמו. ואדרבה כנ"ל מכל המקורות הנאמנים מתברר כפי שג"כ כותב רבי זרח עצמו "האתרוגים שנטע בני",

ומקורם מרבי יצחק ז"ל בנו הגדול של הרי"ד ברוורמן שנטע בנפרד מהאתרוגים המקוריים של אביו⁴⁶ והם נשתמרו במשך עשרות שנים רק אצל יחידים, ולפני בערך כעשרים וחמש שנה החלו ג"כ להימכר ע"י הסוחרים. אמנם לפי הידוע לא בירך החזו"א על האתרוגים הללו שגדלו אצל ר' יצחק, וכמבוא להלן.

הסיבה להעלם הידיעה על זן שלישי זה שהוחזק אצל החזו"א הייתה מפני שעצי אתרוגיו של הרי"ד ברוורמן יבשו כבר באמצע שנות ה'ת"ש וכן"ל, וממילא כבר לא קיבל מאז אתרוגים אלו, ועובדא היא כאשר מוסרים כל תלמידי החזו"א מהשנים המאוחרות (סוף שנות ה'ת"ש ואילך) כי לא בירך על הברוורמן באותם שנים, [ואע"פ שהיה באפשרות להשיג מעם ר' יצחק ברוורמן. ואולם יתכן מאד כי מפני שבשנים אלו היה בהישג ידו מהאתרוגים אותם נטע לכן כבר לא ראה צורך ליטול מאתרוגי ר' יצחק], ומשום כן נתעלם הדבר גם מידיעת גדולי תלמידי החזו"א שמשוהו בשנותיו האחרונות, ואולם אותם תלמידי החזו"א מהשנים המוקדמות יותר מוסרים בבירור את האמור אודות זן הברוורמן.

ויתכן כי גם בזמן שהיה מלפני החזו"א אתרוג הברוורמן מ"מ היה אצלם בקדימה נטיעת ב' הזנים האחרים ע"פ הברוורמן משום הקושי בגידולם, [ובפרט לפי האמור להלן במכתב הגר"י שפירא זצ"ל שאכן לא הצליח נטיעת זן הברוורמן כנטיעת השכמי והצפתי], ולא טרחו לחזור ולנטעו כשם שטרחו להרבות בנטיעת ב' הזנים האחרים, ומשום כל זה כמעט ונשתקע זכרו כבר עוד בחיי החזו"א.

על אחד הפעמים שמסר החזו"א לנטוע את אתרוג הברוורמן ישנו תיאור במכתב הגר"י שפירא זצ"ל מהתאריך ב' מרחשון תשנ"ז, ובזה"ל: "אודות האתרוגים, מרן ז"ל עשה ע"י ר"ן⁴⁷ שפירא ע"ה שתילים מכמה זנים שהיו מוחזקים, והצליחו שלוש מהם, האחד זה שהיה

וכלומר שהוא לא מסרם ולא נטעם, אלא כ"א הסכים עליהם שהם בלתי מורכבים. כמו"כ פרטים בולטים במכתב ההוא מוכיחים כי מקורם מהשערות בלבד, כמו האמור שם אודות החתום על המכתב שנטע לאתרוגי ברוורמן בשנת תש"ה, ואע"פ ששנה זו היתה שנת השמיטה, וכן מה שמשבח כותב המכתב באתרוגי ברוורמן שהתיחדו בכך שהינם 'ללא כחל וסרק של יד סוחר' מוכחש ע"י ר' זרח בכבודו ובעצמו במכתבו לבד"ץ משנת תרצ"ב בו מבקש 'ליתן הכשר לאתרוגים שנטע בני רי"ד', וא"כ ברור כשמש שהיו להרי"ד לכה"פ כמה עצי אתרוגים ולא 'עץ אחד' בלבד וג"כ היה סוחר בהם ולכן הוזקק להכשר, וכן מוסרים צאצאיו שהיה לו פרס בכפר-גנים פ"ת וגם לבנו ר' יצחק היה פרס אתרוגים למסחר באיזור בית העלמין 'סגולה', (ככה"נ החתום הרב רמ"פ סיפר לכותב רק על העצים שבחצרות ברוורמן אותם הכיר ולא על פרסיהם שלא ידעם, ועל יסוד דבריו אלו הפריז והשביח בדברים כותב המכתב). לאור זאת יש יסוד סביר שגם שאר הפרטים (שאינם מוכחים מהמציאות) על מקור האתרוגים ועל מעורבות רבי זרח בנטיעתם אף הם השערות/שמועות בעלמא של הכותב בלבד. אולם אצ"ל כי עיקר המעשה על הרמ"פ שקיבל האתרוגים מעם ר' יצחק ברוורמן נכון ואמיתי ללא ספק ופקפוק כלל, ורק הפרטים הכלליים שיוחסו לו על מקור והתפתחות זן הברוורמן, אינם נכונים.

46 לא נודע באיזה שנה, ובמכתב הנ"ל בהע' קודמת מבו' שכבר בשנת תש"ה היה אפשר לברך על האתרוגים הללו.

47 הוא הצדיק רבי זעליג שפירא זצ"ל.

מקורו משכם והיו מוחזק בירושלם וביחוד למדקדקים, וזה הצליחו מאד כי נותן הרבה פרי והוא ה' אצל רמ"י לפקוביץ וממנו נטעו אצלי, וכבר שתלו מזה אלפים ורבבות כי זה ה' עיקר הכוונה שלנו. השני אתרוג שהי' מוחזק בצפת ור"י הלפרן ע"ה הביאו והוא עץ עדין מאד ונותן מעט פירות ומבחינה מסחרית אינו כדאי וגם זה נטעתי כמה עצים אחד מר"ש גריינמן ז"ל ואחד מחצירו של רי"ה וגם מזה נטעו הרבה אבל ללא הצלחה ורובא דרובא של אתרוגים שקורין זן חזו"א זה האתרוג השכמי. עוד זן נטע והוא האתרוג הברורמן וגם הוא לא הצליח⁴⁸ ורוב פירותיו אינן יפים ומעט ממנו נמצא אצל יחידיים⁴⁹.

יש להעיר על האמור במכתב זה: האמנם כי נכונים הדברים בעיקרם שהחזו"א מסר לנטוע משלושה מיני אתרוגים הללו, אבל לא מסתבר שכוונת הגר"י שפירא הייתה לקבוע מסמרות בגופא דעובדא איזה זן אתרוג מסר החזו"א להרי"ה ולהגרמ"ל, כי כאמור לעיל סעיף ב' ובהע' 14 לא רק שבעלי העובדא עצמם לא ידעו את מוצאם אלא גם ידוע בברור שנטעו בחצר הר"י הלפרן במשך השנים משתי המינים ללא הפרדה וחילוק, ואף אצל החזו"א עצמו בעת שהיו לפניו ב' המינים משכם וצפת יחדיו לא היה שום חילוק והפרדה ביניהם בין בשעת נטילתם ובין כשהכינו גרעיניהם לזריעה, ויתכן מאד שבאופן זה מסר להגרמ"ל. ומסתבר שבפרט זה של מוצא האתרוגים כוונתו הייתה לפרש מה שנראה לו ע"פ בחינת חזו"תם⁵⁰, ואכן יתכן מאד וכלפי חזו"תו גבר מין אחד ואע"פ שהיה מעורב בו ב' מינים, (ור' לעיל הע' מס' 14). עוד ילה"ע כי האתרוג מצפת הובא ע"י החזו"א עצמו ולא ע"י הר"י הלפרן, ולכל היותר אולי הוא היה שליח הולכה בלבד. וככה"נ הגר"י שפירא לא נחת לדקדק בכל זה שאין בו נפק"מ להלכה ומן הסתם גם לא לעצם השאלה שנשאל (ואף לא נכתב ע"ד להדפיס), אלא נחת לברר רק [כלפי השאלה] מהם זני האתרוגים עליהם סמך החזו"א ומסרם לנטוע.

48 היינו לא הצליח כמו הזן השכמי, אבל לא יתכן שלא הצליח כלל, שהרי ע"ז עצמו כתב בתחילת המכתב "מין ז"ל עשה שתילים מכמה זנים שהיו מוחזקים והצליחו שלוש מהם".

49 מסתבר שכוונתו למה שנותר לפליטה ע"י הרמ"פ מעם ר' יצחק ברוורמן כנ"ל, ולא מהנטיעה שנעשתה ע"פ מין, כיון שנכון למועד המכתב לא היה ידוע על שום מקום בו היה מצויים אתרוגים אלו מלבד אלו שנשתמרו ע"י הרמ"פ.

50 וכמב' במכתב זה שאף הוא עצמו גידל אתרוגים, ומסתבר ג"כ שהיה לו טב"ע ממה שהכיר בצעירותו בירושלים את האתרוג השכמי. ויש גם לציין כי המעשה עם הגרמ"ל היה לפי חשבון לכל המאוחר מייד לאחר חג הסוכות של שנת תש"ד (ואולי תש"ג, וכמב' לעיל הע' 13), ואילו הגר"י שפירא התוודע לחזו"א בפעם הראשונה לכל המוקדם בסוף חורף תש"ד אחרי לומדו את קונטרס י"ח שעות (מפי בנו שליט"א, ויתכן אפי' בתחילת שנת תש"ה), וא"כ בודאי דבריו בזה לא היו מתוך הכרות משעת מעשה. ושו"ר בספר 'המינים המהודרים' (מודיעין עילית תשע"ד, עמ' קלט) משמו בזה"ל: "והוסיף ואמר לי שיש הבדלים בין אתרוגי צפת לאתרוגי שכם והוא יכול להכיר ביניהם". וכן אמר לי ג"א שליט"א מתלמידי החזו"א ששמע כן מהגר"י עצמו שדבריו בזה היו על סמך טביעות עינו.

יהודא שפירא

כולל חז"א

בני ברק

სიღრმისეულია

א.ל. ה.ז.ל. כ.ו.א.ת. א.ח.מ.כ. א.ח.מ.א. ל. ת.ח.ה. ה.ח.ל. ר.א.י.ה. ל. ח.ט.א.

אלוהות האנושיות, אכן צ"ל אלה דה ר"ל שפירשו וד' שיתרום מכמה
 צנים שהיו מוורקיס, ורצויותו של אדם, האחד זה שהיה מקורו אלכס
 והוא מוחצק ביוולס וביולד לאברקרקיס, וזה רצויותו מאד כי נותן
 הדבר פרי והוא היה אצלו דמיון אברקרקיס ומאנו נסא חצלי, וכבר שמו
 מזה ונלפס ונבדק כי זה היה יוקר הכונה של השני האנוש שהיה מוחצק
 בצבת וזו האפיין ד"ה הקיאו והוא חץ ידיו מאד ונותן אדם פירות
 ומחזיק מסחריות אינו כפאוי וגם זה נסאנו כמה חצמ אחר ארש גרמניה
 צ"ל אומר מוחצקו של ד"ה וגם אצלו נסאנו הסבה אצל אדם אלו הנצחה
 אורבא דרובא של אנושיות שקליון בן חצאן זה האנושיות השלכתי,
 אדג בן נסא וזה הענין בדמיון וגם בנאליה הנצחית ויודק פירותיו
 אינו ימים ואחד מן אנושיות אנושיות

[illegible]

17. 11. 1971

7

מסורת אתרוגי חזון איש

נתבאר לעיל שסמיכות דעתו של החזו"א על אתרוגיו [אותם ג' זנים] הייתה מפני המוחזקות משנות קדם ע"י החכמים באר"י, ונוסף ע"ז הברור ששעה החזו"א בעצמו שלא חלו בהם

מבואר שהאמנם לא היה זה במסורת גמורה⁵¹ של איש מפי איש [שאין בנמצא כדבר הזה] אבל החשיבו כמו ידיעה במסורת שאין בו חשש מורכב ולא רק בתור אתרוגים סתם שמספק אין להחזיק בהם ריעותא.

כיו"ב שמעתי מבעל המעשה הגאון הגדול רבי יחזקאל ברטלר שליט"א, ואלו דבריו: שאלתי פעם לחזו"א בשנת תשי"ג⁵² אודות האתרוגים מצפת מנא לי' שאין בהם תולדות הרכבה, הרי אפי' אם גדילתם במקום יער וחזותם מוכיחה שאין לחוש ליד אדם באמצע שמא הרכיבו כדי להשביחו, מ"מ יש לחוש שמא מעשה שהיה ועבר שם אדם ואכל אתרוג מורכב והשליך הגרעינים על הארץ ומה צמחו האילנות. והשיב לי החזו"א [בתרגום מאידיש:] "לא משנה מה שיכל להיות, משנה מה שהיה"⁵³.

וקטונתי מלידע האם כוונתו לידיעה ברוח הקודש שלא כך היה מעשה, אבל מסתבר ג"כ שאין הדברים יוצאים מידי פשוטם, וכוונתו כמבו' לעיל שמפני שהם [כמו] במסורת והוחזקו כבר בדורות מלפניו לכן היה פשוט לו שאין סיבה לחוש לריעותא כזאת. [ומעובדא זו מבו' ג"כ כהאמור לעיל כי גם בסוף ימיו לא נשתנה סמיכותו של החזו"א על אותם האתרוגים שהביא מצפת].

ויש שהקשו על סמך מחקרים שונים שלא יתכן למצוא אתרוג שאינו מורכב מאז בריאת העולם וממילא כל האתרוגים בידינו הם מתולדות המורכב, וא"כ מאיזה טעם יש לברר ולהדר אחר אתרוג שאינו מתולדות המורכב. אמנם המה דברי בורות, שהרי מה שא"א לברר פשוט שלא ע"ז צוותה תורה, אבל מה שאפשר לברר שאינו מתולדות המורכב באמת צריכים לברר, וזה היה מעשהו של החזו"א שבירר כל כמה שאפשר מצד המוחזקות והמסורת ומצד סימני האילן שאין בו שום צד מורכב, ומשום כן סמך על ג' זנים הללו.

51 ובפרט לאותם האומרים (כנ"ל סוף סעיף י') כי אתרוגי הגרמי"ל הם המה אתרוגי שכם ממש שהוחזקו אצל חכמי ירושלים, נמצא מוכח מזה שגם על אתרוגים אלו הגיד החזו"א שהם רק כמו במסורת, ובע"כ הוא מן הטעם האמור לעיל סעיף ג' שגם האתרוגים של חכמי ירושלים לא היו במסורת ממש וסמיכות דעתם הייתה ע"ז שמסתמא נבדקו גם בדורות שלפניהם.

52 מועד זה על סמך חשבון והשערה, והוסיף אז לומר כי זה וודאי שלא היה המעשה לפני שנת תשי"א.
53 וכלומר היא גופא השאלה ששאל: מנלן שהעץ אינו מתולדות המורכב ובאופן כזה שא"א למצוא עליו כיום שום סימן שהוא, [או משום שמקור ההרכבה כבר נעשה באבות אבותיו של האתרוג ואו אפי' אם הוא ממש תולדות המורכב מ"מ יתכן ואחרי כו"כ פעמים שהעץ טוען פירותיו הם חוזרים מאליו לגידולם הטבעי]. ומתשובת החזו"א למדים שאף הוא הסכים כי תתכן מציאות כזאת שא"א לזהות תולדות המורכב על פי טב"ע, אלא שלא חשש שכך היה מעשה.

יב

מסקנת הדברים

אלו הדברים העולים מכל האמור:

- א. האתרוגים בעלי המסורת הברורה ביותר מתקופת הישוב בירושלים ובצפת ועליהם סמכו גדולי וחכמי ירושלים וצפת [ואף מלפניהם היו ג"כ מוחזקים מאות בשנים] הם המה האתרוגים עליהם סמך החזון איש⁵⁴.
- ב. סמיכות דעתו עליהם היתה, משום המוחזקות משנות קדם, ומשום הבירור שאין בהם צד מורכב משל ההרכבה המחודשת שהונהגה בעת ההיא ע"פ הרב קוק.
- ג. בשכם ובצפת הוסיף ובירר בעיניו בפרדסי האתרוגים אחר האילן והאתרוג היותר טבעי ויערי במראהו ובצורתו.
- ד. במקום שחסר אחד משתי הפרטים הנ"ל (אות ב) חשש לריעותא שמא נעשתה הרכבה באבותיו של האתרוג, ולא סמך על אחזוקי ריעותא לא מחזקין, ומשום כן אתרוג סתם שלא היה ידוע מקור גדילתו נמנע (לבסוף) מליטלו, ואע"פ שלא היה ידוע או ניכר בו שום רושם וריעותא של מורכב.
- ה. אע"פ שבספרו לא הכריע דין אתרוג המורכב מ"מ לענין למעשה החמיר אפי' בחשש [תולדי] תולדות המורכב, והגם שלא היה ניכר שום רושם או ריעותא של צד מורכב.
- ו. האתרוגים שהוחזקו אצלו כבלתי מורכבים היו: האתרוגים הקדומים של הרי"ד ברוורמן בפתח תקוה [שמקורם משכם]. האתרוגים מנחל עמוד על יד צפת. והאתרוגים מסביבות שכם. וכל אלו היו שקולים אצלו ולא העדיף אחד מהם.
- ז. זן הברורמן היה אצלו רק בשנים הראשונות [מפני שנתייבש] וגם נטיעתו אצל תלמידי החזו"א לא עלתה יפה. שתי הזנים האחרים מצפת ושכם הצליחה מאד נטיעתם והתרבותם ועליהם סמך ובירך עד סוף ימיו ולא הייתה אצלו שום חזרה בזה. והם אלו שנתפשטו בעולם בשם 'אתרוגי חזון איש'.

54 כנ"ל גם האתרוג מפתח תקוה מקורו מסביבות שכם שהיה מוחזק אצל חכמי ירושלים.